



**KUR'ÂN KURSU ÖĞRENCİLERİNİN KADER
ANLAYIŞI (TRABZON ÖRNEĞİ)
Serdar ÖZTÜRK
Yüksek Lisans Tezi
Temel İslâm Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ
2025
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'ÂN KURSU ÖĞRENCİLERİNİN KADER ANLAYIŞI (TRABZON ÖRNEĞİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serdar ÖZTÜRK

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ

BAYBURT - 2025

KABUL VE ONAY

Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ danışmanlığında Serdar ÖZTÜRK tarafından hazırlanan “Kur’ân Kursu Öğrencilerinin Kader Anlayışı (Trabzon Örneği)” başlıklı bu çalışma, 23.05.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Metin YURDAGÜR

Üye : Doç. Dr. Mehmet SEVER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20..... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM

Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ danışmanlığında hazırlamış olduğum “Kur’ân Kursu Öğrencilerinin Kader Anlayışı (Trabzon Örneği)” başlıklı tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ediyorum.

23.05.2025

Serdar ÖZTÜRK



ÖN SÖZ

İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde öne çıkan temel disiplinlerden biri de “Kelâm İlmi”dir. Müslümanlar arasında hilâfet meselesi ve büyük günah işleyen kimsenin durumu gibi tartışmalarla başlayan, fetihlerle birlikte farklı inanç, kültür ve düşünce sistemleriyle temas sonucu gelişen fikirsel ortam, kelâm ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu ilim dalı, İslâm’ın inanç esaslarını aklî bir temele oturtmayı amaçlamış ve i’tikâdî meseleleri sistemli bir şekilde ele almıştır. Allah’ın sıfatları, kader ve büyük günah gibi konular etrafında şekillenen kelâm ilmi, zamanla Mu‘tezile mezhebi aracılığıyla bilgi ve varlık alanlarını da içine alan kapsamlı bir düşünce sistemine dönüşmüştür. Başlangıçta “Usûlü’l-dîn” ve “el-Fıkhu’l-ekber” gibi adlarla da anılan kelâm, öz itibâriyle “Allah’ın zâtı ve sıfatları ile kâinâtın başlangıç ve sonundaki halleri hakkında, İslâm’ın temel ilkeleri doğrultusunda değerlendirmelerde bulunan bir ilim”dir.

Kader konusu, Hz. Peygamber’in vefâtından sonra sahâbe arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarıyla birlikte önemli bir tartışma konusu olmaya başladı. Özellikle Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da şehit edilmesi, kader inancı etrafındaki tartışmaları daha da alevlendirdi. Bu gelişmeler, kaderi merkeze alan düşünsel ayrışmaları beraberinde getirdi ve zamanla çeşitli mezhep ve ekollerin şekillenmesine zemin hazırladı.

Kelâm ilminde önemli bir yere sahip olan kader mevzuu, sadece dinî düşüncenin değil, aynı zamanda felsefî sorgulamanın da merkezinde yer alan, insanlık tarihinin en kadîm ve en tartışmalı problemlerinden biridir. İnsan irâdesi ile ilâhî takdîr arasındaki ilişki, farklı dönemlerde çeşitli yorumlarla ele alınmış; kimi zaman kelâmî tartışmaların, kimi zaman bireysel varoluşsal sorgulamaların merkezinde yer edinmiştir. Bu yönüyle kader konusu, tarihsel bir arka plana sahip olmakla birlikte, bireyin özgürlük, sorumluluk ve anlam arayışı bağlamında güncelliğini koruyacağı âşikârdır.

Bu çalışma, böylesine çok katmanlı ve disiplinler arası bir mesele olan kader anlayışı konusunu nihâî biçimde çözüme kavuşturma iddiasını asla taşımamaktadır. Ancak, klasik kelâmî yaklaşımların yanı sıra çağdaş bakış açılarını da göz önünde bulundurarak, özellikle Trabzon yöresindeki Kur’ân Kursu öğrencilerinin kader inançlarını anlamaya yönelik alan verilerine dayalı, özgün bir analiz sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, kelâm ilmine mütevâzî de olsa anlamlı bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Saha araştırması sürecinde, Trabzon ili genelindeki Kur’ân Kursları’nda anket uygulaması için gerekli izinlerin sağlanmasında gösterdikleri destek ve iş birliği dolayısıyla

Trabzon İl Müftülüğü'ne en içten şükranlarımı sunarım. İl Müftülüğümüzün bize sağladığı kolaylıklar, araştırmanın sahada sağlıklı ve verimli bir şekilde yürütülmesini mümkün kılmıştır.

Bu sürecin her aşamasında bilgi ve tecrübesiyle yolumu aydınlatan, akademik rehberliğini esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ'a teşekkürlerimi sunarım. Yine jüri aşamasındaki katkı, eleştiri, uyarı ve değerli destekleri için Sayın Prof. Dr. Metin YURDAGÜR ve Sayın Doç. Dr. Mehmet SEVER hocalarıma en kalbî duygularımla teşekkür ediyorum.

Araştırma süreci boyunca, hem moral hem de mânevî destek noktasında her zaman yanımda olan sevgili eşime bu vesileyle en içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Araştırma konusunun belirlenmesi aşamasında yaptığı önerileri ve destekleri dolayısıyla Din Hizmetleri Uzmanı Hüseyin USTA'ya, çalışmanın kritik aşamalarında sunduğu katkılar ve yönlendirmeleriyle yolumu açan Vâiz Musa Mehmet ÖZTÜRK'e, tezin başından sonuna kadar akademik anlamda her dâim yanımda olan ve ümitsizliğe düştüğüm zamanlarda bana cesaret veren değerli meslektaşım Din Hizmetleri Uzmanı Yavuz KURT'a teşekkürlerimi ve en derin şükranlarımı arz ederim.

Serdar ÖZTÜRK

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'ÂN KURSU ÖĞRENCİLERİNİN KADER ANLAYIŞI (TRABZON ÖRNEĞİ)

Serdar ÖZTÜRK

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdulaziz ARTIŞ

Bayburt-2025, Sayfa: 81

Bu çalışmada, Kur'ân Kursu öğrencilerinin kader kavramına ilişkin anlayışları ele alınmıştır. İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutan kader, bireyin özgür irâdesi ve sorumluluğu ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, i'tikâdî mezhepler arasında kader konusundaki yaklaşımlar farklılık göstermektedir. Cebriyye, insanın irâdesiz olduğunu ve tüm olayların Allah'ın takdîriyle gerçekleştiğini savunurken; Mu'tezile, insanın özgür irâdesine vurgu yaparak onun kendi fiillerinden sorumlu olduğunu dile getirir. Kaderiyye ise insanın kaderini tamamen kendi irâdesiyle belirlediğini ve Allah'ın fiillere müdahalesinin bulunmadığını ileri sürer. Ehl-i Sünnet'e mensup kelâm mezheplerinden Eş'ariyye, kaderin Allah'ın bilgisi ve takdîriyle belirlendiğini ancak insanın sınırlı da olsa bir irâdeye sahip olduğunu ifade ederken; Mâtürîdiyye, insanın eylemlerinde irâdesinin daha etkin bir rol oynadığını kabul eder. Bu çalışma, söz konusu farklı görüşler çerçevesinde Kur'ân Kursu öğrencilerinin kader algılarını bir anket uygulaması yoluyla analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kader, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Mu'tezile, Cebriyye, Kaderiyye, Kur'ân kursu.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

QUR’AN COURSE STUDENTS’ UNDERSTANDING OF PREDESTINATION (THE CASE OF TRABZON)

Serdar ÖZTÜRK

Bayburt University

Graduate School of Education

Department of Basic Islamic Sciences, Theology Division

Thesis Advisor: Dr. Lecturer Abdulaziz ARTIŞ

Bayburt-2025, Page: 81

This study examines the understanding of the concept of qadar (divine destiny) among Qur'an course students. In Islamic thought, qadar holds a significant place and is closely related to human free will and responsibility. In this regard, different theological schools (i'tiqādī madhāhib) offer varying perspectives on the issue of destiny. The Jabriyyah school argues that human beings are devoid of free will and that everything occurs according to Allah's decree. In contrast, the Mu'tazilah emphasizes human free will, asserting that individuals are responsible for their actions. The Qadariyyah maintains that a person determines their own destiny entirely through their own will, without any divine intervention in their actions. Among the Sunni theological schools, the Ash'ariyyah holds that destiny is shaped by Allah's knowledge and decree, while also acknowledging that humans possess a limited will (al-irādah al-juz'iyyah). The Maturidiyyah, on the other hand, attributes a more active role to human will in one's actions. This study analyzes the perceptions of Qur'an course students regarding these differing viewpoints through a questionnaire-based survey.

Keywords: Destiny, Mātūrīdiyya, Ash'ariyya, Mu'tazila, Jabriyya, Qadariyya, Qur'an course.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLOLAR.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Önemi	1
Araştırmanın Problemi	2
Araştırmanın Sınırlılıkları	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. TRABZON HAKKINDA GENEL BİLGİLER	4
1.1. TRABZON İSMİNİN MENŞEİ.....	4
1.2. COĞRÂFÎ ÖZELLİKLERİ.....	5
1.3. ŞEHRİN TARİHİ VE DİNÎ HAYAT	6
1.4. KUR'ÂN EĞİTİM TARİHİ VE HÂFİZLİK EĞİTİMİ	8
İKİNCİ BÖLÜM	13
2. SÖZLÜK, KUR'ÂN VE HADİSLERDE KADER KAVRAMI	13
2.1. KADER KAVRAMININ KLASİK ARAPÇA SÖZLÜKLERDE KULLANIMI	13
2.2. KADER KAVRAMININ KUR'ÂN SÖZLÜKLERİNDE KULLANIMI	16
2.3. KADER KAVRAMININ KUR'ÂN'DA KULLANIMI	18
2.4. KADER KAVRAMININ HADİSLERDE KULLANIMI	23
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	31
3. KELÂMÎ MEZHEPLERİN KADER ANLAYIŞLARI	31
3.1. MÂTÜRÎDİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI	31
3.2. EŞ'ARİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI.....	37
3.3. KADERİYYE MEZHEBİNİN ANLAYIŞI	40
3.4. MU'TEZİLE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI	45
3.5. CEBRİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI.....	48
3.6. YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ ÂLİMLERİNİN KADER ANLAYIŞI.....	51
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	57
4. KUR'ÂN KURSU ÖĞRENCİLERİNİN KADER ANLAYIŞINI TESPİT ETMEK ÜZERE UYGULANAN ANKET ÇALIŞMASI.....	57
4.1. BULGULAR	57
4.2. YORUM VE DEĞERLENDİRME	61
SONUÇ	65
KAYNAKÇA.....	67
EKLER	75
Ek 1: Anket Formu	75
Ek 2: Anket İzin Belgesi	80
ÖZ GEÇMİŞ	81

TABLÖLAR

Tablo 1: Ankete Katılan Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı	57
Tablo 2: Ankete Katılan Deneklerin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı	57
Tablo 3: Ankete Katılan Deneklerin Yatılı Olup Olmadıklarına Göre Dağılımı	57
Tablo 4: Ankete Katılan Deneklerin “Kendinizi Hangi İ’tikâdî Mezhebe Mensup Görüyorsunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	57
Tablo 5: Ankete Katılan Deneklerin “Kadere İnanıyor Musunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	58
Tablo 6: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Kelimesinin Anlamı Aşağıdakilerden Hangisi Olabilir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	58
Tablo 7: Ankete Katılan Deneklerin “Hâfızlık Yapmanızda Kader Açısından Size Etki Eden En Uygun Faktör Nedir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	58
Tablo 8: Ankete Katılan Deneklerin “Hâfızlık Kader Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	58
Tablo 9: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Konusunda Konuşmak Doğru Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	58
Tablo 10: Ankete Katılan Deneklerin “Keşke Şeytandandır” Sözü Kadere İtiraz Mıdır?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 11: Ankete Katılan Deneklerin “Kur’ân Kursunda Olmanız Kaderiniz Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 12: Ankete Katılan Deneklerin “İnsan, Kendi Kaderini Değiştirebilir Mi?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 13: Ankete Katılan Deneklerin “Allah’ın Her Şeyi Bilmesi, Kulu İşleyeceği Fiillerinde Zorlar Mı?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 14: Ankete Katılan Deneklerin “Olaylara Karşı Tedbir Almanın Kadere Etkisi Var Mıdır?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 15: Ankete Katılan Deneklerin “Yapılan Hataların Kadere Yüklenmesi Doğru Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	59
Tablo 16: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Açısından İnsanın Ecelini Nasıl Değerlendirirsiniz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	60
Tablo 17: Ankete Katılan Deneklerin “Duâ ve İyilikler Kaderimizi Değiştirir Mi?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	60
Tablo 18: Ankete Katılan Deneklerin “Her Şey, Önceden Kaderimizde Belli Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	60
Tablo 19: Ankete Katılan Deneklerin “İnsan Kader Mahkûmu Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	60
Tablo 20: Ankete Katılan Deneklerin “Allah Dilemedikçe Sizler Dileyemezsiniz.” Âyetinden Ne Anlıyorsunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	60
Tablo 21: Ankete Katılan Deneklerin “İyilikler ve Kötülükler Allah’tandır” Sözü Nasıl Anlıyorsunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	61
Tablo 22: Ankete Katılan Deneklerin “Allah Dilediğini/Dileyeni Hidâyete Erdirir Dilediğini/Dileyeni Dalâlete Erdirir” Âyeti Neyi İfade Etmektedir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı	61

KISALTMALAR

b.	: ibn
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
MÖ	: Milattan Önce
No.	: Numara
ö.	: Ölüm Tarihi
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

“Kader”, İslâm inancının temel konularından biri olup, insanın irâdesi, ilâhî takdîr ve özgürlük arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik derin bir tartışma alanıdır. Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde sıklıkla vurgulanan “kader” kavramı, bireysel ve toplumsal hayatta önemli bir yere sahiptir. Kaderin mâhiyeti, insanın sorumluluğu ve Allah’ın (c.c.) mutlak irâdesi gibi konular, tarih boyunca İslâm düşüncesinde farklı mezhepler ve ekoller tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu yorumlar, Ehl-i Sünnet (Mâtürîdiyye, Eş‘ariyye), Kaderiyye, Mu‘tezile ve Cebriyye gibi mezheplerin teolojik yaklaşımlarını şekillendirmiştir.

Kur’ân Kursu öğrencileri, İslâmî eğitimin temelini oluşturan konuları öğrenirken, kader anlayışına dair bilgi ve algılarını hem dini metinlerden hem de geleneksel öğretilerden edinmektedir. Bu bağlamda, Kur’ân Kursu’nda eğitim gören öğrencilerin “kader” kavramını nasıl anladıkları, kader anlayışlarının onların dînî yaşantılarına ve dünya görüşlerine nasıl etki ettiği, önemli bir araştırma konusudur. Bu sebeple çalışma, Kur’ân Kursu öğrencilerinin kader anlayışını inceleyerek, onların söz konusu kavrama dair bilgi düzeylerini, algılarını ve yorumlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu tez çalışması, kader kavramının teorik çerçevesini ortaya koymanın yanı sıra, pratikte Kur’ân kursu öğrencileri tarafından nasıl anlaşıldığını ve yorumlandığını inceleyerek, bu alanda bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu sayede, hem dînî eğitim süreçlerine katkı sağlamak hem de öğrencilerin kader anlayışının şekillenmesinde etkili olan faktörleri tespit etmek mümkün olacaktır.

Araştırmanın Önemi

Türkiye’deki Kur’ân Kursları, İslâmî eğitimin temelini oluşturan ve özellikle genç nesillerin dînî kimliklerinin şekillenmesinde kritik rol oynayan kurumlardır. Bu öğrencilerin kader gibi teolojik bir kavramı nasıl algıladıklarını incelemek, dini eğitim müfredatlarının etkinliğini değerlendirmek ve eksiklikleri gidermek için önemli veriler sağlayacağı kanaatindeyiz. Örneğin, öğrencilerin kaderi salt “kadercilik” olarak mı, yoksa “irâde ve özgürlük dengesi” bağlamında mı anladıklarının tespiti, bu kurumlarda görev yapan eğitimcilere yeni pedagojik stratejiler geliştirme imkânı sunacaktır.

Kader konusu, İslâm düşünce tarihinde Ehl-i Sünnet (Mâtürîdiyye, Eş‘ariyye), Kaderiyye, Mu‘tezile ve Cebriyye gibi mezhepler arasında derin tartışmalara ve görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Öğrencilerin bu konudaki algılarının hangi mezhepsel veya

geleneksel yaklaşımlarla örtüştüğünün incelenmesi, modern dönemde klasik tartışmaların ne ölçüde yaşandığını ve eğitim kurumları aracılığıyla nasıl aktarıldığını gösterecektir.

Kur'ân Kursu öğrencileri genel îtibâriyle ergenlik çağına yeni girmiş veya genç denilebilecek bireylerden oluşmaktadır. Bu yaş grubunun kader gibi soyut bir kavramı nasıl içselleştirdiğini araştırmak, gençlerin dînî kimlik oluşumunu ve mânevî ihtiyaçlarını anlamak açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışma, gençlerin modern dünyanın çelişkileri karşısında nasıl bir dînî tutum benimsediğini de ortaya çıkarabilecek bir özelliğe sahip olacaktır.

Araştırmanın Problemi

Yakın zamanda yurdumuzda yaşanan ve ülkemizin on bir ilini etkileyen deprem felâketi, Filistin ve Doğu Türkistan konuları gibi olaylar, kader konusunu yeniden gündeme taşımış, birçok soru ve sorunları da beraberinde getirmiştir. İnsan, yaratılış îtibâriyle soru soran, sorgulayan, izah bekleyen ve meseleleri anlamaya çalışan bir özelliğe sahiptir. Bu sebeple insan karşılaştığı sıkıntılarda kendi ve yaratıcının rolünü de merak eder. Bu kapsamda araştırmanın amaçlarından biri de Kur'ân Kursları'nda hâfızlık eğitimi gören öğrencilerin kader algılarının tespit edilmek istenmesidir. Bununla birlikte gençler arasında “dip dalga” şeklinde ateizm, deizm ve agnostisizm anlayışlarına götüren, ancak toplum ve çevre baskısından dolayı tam olarak ortaya çıkmayan düşüncelerin tespit edilmek istenmesi de önemli bir gerekçesidir. Bu nedenle Kur'ân Kursu öğrencilerinin kader kavramını nasıl anladığı, onların kader anlayışının hangi faktörlerden etkilendiği ve bu algının dînî pratiklerine ve toplumsal yaşamlarına nasıl yansıdığını tesbit edebilmeyi hedefliyoruz.

Bu araştırmada, Kur'ân Kursları'nda kader konusunun nasıl öğretildiği ile öğrencilerin kaderi günlük yaşamlarında nasıl yorumladıkları arasında bir uyumsuzluk olup olmadığı ve bu durumun “kadercilik” anlayışını besleyerek öğrencileri pasif bir yaşama mı yönelttiği, yoksa onları daha sorumlu ve bilinçli bireyler hâline mi getirdiği de incelenecektir.

Trabzon ili bağlamında, Sünnî-Hanefî geleneğin baskın olduğu Kur'ân Kursları'nda, diğer mezhepsel yorumların öğrenciler tarafından ne derece bilindiği, insan irâdesinin rolünü sorgulayıp sorgulamadığı ve öğrencilerin kader algısını şekillendiren eğitim, kültür, mezhep ve yaş gibi etkenleri tesbit etmeyi amaçlamaktayız.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu tez çalışmasında, Trabzon İl Müftülüğü'ne bağlı Kız ve Erkek Kur'ân Kursları'nda eğitim görmekte olan öğrencilerin kader anlayışları incelenmektedir. Araştırmanın amacı,

öğrencilerin kader kavramına dair algılarını tespit etmek ve bu algının onların gündelik yaşamlarının yansımalarını değerlendirmektir.

Birinci bölümde, Trabzon şehrinin tarihsel gelişimi özetlenmiş ve Kur'ân Kursları'nın bu gelişim içerisindeki kurumsal yapısına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde, kader kavramının sözlük anlamları, klasik İslâmî literatürdeki tanımları, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadisler'deki kullanım bağlamları çerçevesinde kavramsal ve semantik bir analiz sunulmuştur.

Üçüncü bölümde, Klasik dönemle birlikte günümüzdeki duruma işaret eden kelâm mezheplerinin kader konusundaki görüş ve yaklaşımları ele alınmıştır. Bu kapsamda Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Kaderiyye, Mu'tezile ve Cebriyye gibi mezheplerin ve Yeni İlm-i Kelâm dönemi âlimlerinin görüşlerine yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, Kur'ân Kursu öğrencilerinin kader algısını ölçmeye yönelik olarak hazırlanan anket aracılığıyla elde edilen verilerin analizi yapılmıştır. Araştırma nicel yöntemle yürütülmüş olup, elde edilen verilerin bilimsel değerlendirmeleri yapılmıştır.

Araştırmanın örneklemini, Trabzon İl Müftülüğü'ne bağlı Kur'ân Kursları'nda hâfızlık eğitimi alan kız ve erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak “Anket Formu” kullanılmıştır.

Çalışmada kuramsal çerçeveyi oluşturmak üzere öncelikle kader kavramı ile ilgili literatür taramasında bulunulmuş olup, özellikle kader konusunda yazılmış çeşitli kitap ve Yüksek Lisans Tezleri incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, elde edilen bulgular doğrultusunda Kur'ân Kursu Öğrencileri'nin kader konusuna ilişkin tutumları sistematik biçimde ele alınmış; bu tutumların bireysel ve toplumsal yaşama yansımaları analiz edilmiştir. Ayrıca, dînî eğitimde içerik ve yöntem bakımından önerilerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TRABZON HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Trabzon, tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik yapmış, tarihi çok eski zamanlara uzanan, dünya ticareti açısından önemli bir yere sahip lîmân şehridir. Bu sebeple bu bölümde, başta Trabzon şehrinin tarihçesi hakkında bilgi verilecektir. Trabzon isminin menşei, coğrafi özellikleri, kültürel yönleri ve Trabzon’da dînî hayat hakkında kısaca bilgiler verilecektir.

1.1. TRABZON İSMİNİN MENŞEİ

Görüldüğü kadarıyla kaynaklarımızda Trabzon isminin menşesine dair muhtelif görüşler serdedilmiştir. Trabzon ismine dair bu görüşlerden, *trapezus*, *tarabefzun*, *tarabzende*, *trapeza*, *trapezon*, *atrabezuni*, *trabison* ve *tarb-ı efsun* sözcükleri öne çıkmıştır.

Bir liman şehri olan ve İlkçağ’lardan bu yana siyâsî çekişmelere sebep olan Trabzon ismi,¹ ilk kez MÖ 400’de *trapezus* olarak kullanılmıştır.² Rivâyetlerden anlaşıldığına göre şehre, *Trapezus* isminin verilmiş olma sebebinin kurulmuş olduğu düzlük mevkisinden dolayı olduğu anlaşılmaktadır.³ Yani coğrafi şekli bu ismi almasındaki en büyük sebep olarak görülmektedir. Özellikle Trabzonlu seyyâhlar bu ismin kökeni hakkında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Osmanlı dönemi coğrafya ve kozmografya âlimi olan Âşık Mehmed’in (ö. 1006/1598’den sonra) bazı şiirlerinde Trabzon isminin *tarabefzun* olarak geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Trabzon ismi *tarabzende* ifadesiyle geçmiştir. Trabzon’un sahip olduğu bir kaleden *trapeza* veya *trapezon* isimlerini aldığı belirtilmiş, Türklerin *trapezon* ismini doğru telaffuz edemedikleri için *Tabur Bozan* ifadesinin kullanıldığı kaydedilmiştir.⁴ Bazı Batılı müellifler ise şehrin masaya benzetilmesinin sebebi olarak Trabzon isminin *Boztepe* adı verilen dik yamaçlı tepeden aldığı görüşüne sahiptir.⁵ Trabzon isminin menşesine dair bazı araştırmacılar, ilk zamanlarda inşa edilen kalelerin daha sonra hisarlar arasında kalarak bir sofra şeklini aldığı gerekçesinden yola çıkarak şehre *Trabzon* isminin verildiğini söylerlemişlerdir. Yunanca’da “sofra, masa” anlamına gelen *trapeza* kelimesinden türetildiği belirtilen *Trabzon* isminin, şehirde sofraya benzeyen çok sayıdaki taş oluşumlardan hareketle şekillendiği rivâyet

¹ W. Heath Lowry - Feridun Emecen, “Trabzon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/296.

² Fulya Üstün Demirkaya - Oğuz Kırıcı, “Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2020), 441.

³ Bilge Umar, *Türkiyedeki Tarihsel Adlar* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993), 798.

⁴ Üstün Demirkaya - Kırıcı, “Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon”, 441.

⁵ Melek Öksüz, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları* 5 (2005), 11.

edilmiştir.⁶ Ayrıca Trabzon'a gelen bir kahramanın yiğitliğini göstermek için sikkelerdeki tuğraları eliyle bozması ve bu kimseye *Tuğra-bozan* denmesi sebebiyle Trabzon'a bu ismin verildiği aktarılmıştır.⁷ Ancak *Trabzon Tarihi* yazarı Şakir Şevket (1847-1878) bu ismin verilmesini yakıştırma bir iddia olarak yorumlamıştır.⁸ Trabzon isminin aslının Türkçe olduğunu söyleyenler de vardır. Ortaçağ Müslüman araştırmacılar tarafından Trabzon'a, *atrabezuni* isminin verildiği de görülmektedir.⁹

Bununla birlikte Trabzon ismini, “kum renginde iki başlı gümüş kartal yuvası” anlamına gelen *trabison* şeklinde okunduğu da kaydedilmiştir.¹⁰ Trabzon isminin mânâsı hakkında Evliyâ Çelebi'nin (ö. 1095/1684 [?]) *Seyahatnâme*'sinde geçtiğine göre, şehri fetheden Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 886/1481) havasının ve suyunun güzelliğini vurgulamak için Trabzon'a “eğlence yeri” anlamına gelen *Tarb-ı Efsûn* ismini verdiği de kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹

1.2. COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

Trabzon'u tarihî itibarıyla önemli bir konuma getiren etken, hiç şüphesiz coğrafi konumudur. Şehir, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en önemli yerleşim alanlarından birini oluşturmaktadır.¹² Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Trabzon şehri, 40° 31' - 41° 06' kuzey enlemleri ile 39° 07' - 40° 30' doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Tarihte önemli bir yere sahip olan İpek Yolu'nun üzerinde konumlandırılmış olması şehrin önemini artırmıştır. Coğrafi olarak şehrin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Rize, batısında Giresun, güneyinde Gümüşhane ve Bayburt şehirleri yer almaktadır.¹³ Dağların kıyıya paralel şekil almış olması şehrin coğrafyasına önemli ölçüde etki etmiştir. Karadeniz ikliminin oluşmasındaki en büyük faktörün de bu olduğu söylenmiştir. Söz konusu iklimin özellikleri ise oldukça fazla yağış alıyor olmasıdır. Bunun bir sonucu olarak da bölgede yoğun şekilde ormanlık alanlar görülür. Bölgede sıralanan başlıca dağlar ise Haldizen, Soğanlı, Kemerlik, Madur, Kostan, Kalkanlı ve Horos Dağlarıdır. Dağların kıyıya paralel olarak uzanması şehrin, iç kesimlerde bulunan diğer vilâyetlere ulaşımını olumsuz etkilemektedir. Bu ulaşımın sağlanmasında en büyük kolaylığı ise Zigana Tüneli sağlamaktadır. Kıyıya paralel uzanan bu dağlar sebebiyle iç kesimlerde kış oldukça soğuk geçmektedir. Ayrıca, yıl boyunca yağışlı bir iklimin hüküm sürdüğü Trabzon'da

⁶ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, ed. İsmail Hacıfettahoğlu (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001), 47.

⁷ Üstün Demirkaya - Kırıcı, “Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon”, 441.

⁸ Şevket, *Trabzon Tarihi*, 49.

⁹ Öksüz, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, 11.

¹⁰ Öksüz, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, 12.

¹¹ Öksüz, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, 13.

¹² Abdullah Pural, *Trabzon'un Tarihi Coğrafyası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1995), 10.

¹³ Metin Tuncel, “Trabzon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/303.

tarımsal faaliyetlerde sulama gereksinimi az düzeyde olup, şehir, akarsu varlığı açısından oldukça zengin ve düzenli bir hidrolojik yapıya sahiptir.¹⁴

Şehrin bulunduğu alan genel olarak dağlık arazilerden oluşmaktadır. Dağların doğu kısımları batıya oranla daha taşlı ve yüksektir. Şehrin engebeli yapısı sebebiyle yerleşim yerleri vadilere kurulmuştur. Bu sebeptendir ki köyler arası ulaşım vadi boyunca uzanan yollar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Arazinin elverişli olmaması nedeniyle toprak, ekseriyetle geleneksel yöntemlerle işlenmekte ve şehirde sadece belli başlı ürünler yetiştirilebilmektedir.¹⁵

1.3. ŞEHRİN TARİHİ VE DİNÎ HAYAT

Kuruluş tarihini MÖ 2000'lere kadar götüren araştırmacılar olduğu gibi,¹⁶ şehrin kuruluşunu Roma ve İstanbul'dan daha eski bir tarihe götüren tarihçiler de bulunmaktadır.¹⁷ Özellikle bazı batılı yazarlar Trabzon'un kurucuları olarak antik liman şehri sâkinleri olan Miletliileri göstermektedir.¹⁸ Bununla birlikte Trabzon'un ilk yerli halkının İskitler olduğunu söyleyenler de mevcuttur.¹⁹

Trabzon tarihi, genel itibâriyle egemenliği altındaki devletlerin isimleri zikredilerek dönemlere ayrılmıştır. Bu sebeple şehrin tarihi, egemen devletler üzerinden inceleme konusu olmuştur.²⁰ Klasik tarih kitaplarında Trabzon'a gelen Miletliiler'in şehirde yerleşik olan bir medeniyetle karşılaştıkları, bu medeniyetin heykellere taptıkları, dolayısıyla tanrı inancına sahip oldukları anlaşılmaktadır.²¹

Roma İmparatorluğu, ilerleyen dönemlerde Trabzon'un ekonomik potansiyelini ve stratejik askerî önemini fark etmiş ve şehri deniz yoluyla gönderilen ordular aracılığıyla ele geçirmiştir. Bu süreçte, Roma İmparatoru kenti imar etmeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuş; saraylar, kiliseler ve su kemerleri inşâ ettirmiştir. Günümüze ulaşan yapılar arasında Ayasofya Camii, Fatih Camii ve Ortahisar Camii bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmasının akab.de Trabzon, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun yönetimine geçmiştir.²²

¹⁴ Emrullah Alemdar vd., *Şehrimiz Trabzon*, ed. Muzaffer Uzun (Trabzon, 2020), 34-35.

¹⁵ Ömer Şen, *Trabzon Tarihi* (Trabzon: Derya Kitabevi, 1998), 314.

¹⁶ Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 10.

¹⁷ Üstün Demirkaya - Kırıcı, "Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon", 441-442.

¹⁸ Milet, Antik Çağda kurulmuş bir şehirdir. Miletliilerin Sinoplular olduğu da söylenmiştir. bk. (Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 8.)

¹⁹ Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 11.

²⁰ Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 11.

²¹ Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 12.

²² Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 13-14.

Coğrafi konumu ve tarihî önemi nedeniyle stratejik bir yerleşim yeri olan Trabzon, Anadolu'da Türkler'in hâkimiyetine geçen son şehir olma özelliğini taşımaktadır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul ve Sinop'un fethinin ardından Trabzon'a yönelmiş, kara ve deniz yoluyla şehri kuşatarak 26 Ekim 1461 tarihinde şehri fethetmiştir. Bu fetihle birlikte Anadolu'daki siyasi birlik sağlanmış, Bizans'a ait kalıntılar ortadan kaldırılmış ve Karadeniz'in Osmanlı egemenliğine alınması yönündeki stratejik hedef gerçekleştirilmiştir. Fethin ardından, kale içerisinde yaşayan Hristiyan aileler dışarı çıkarılmış; imparator ve varlıklı kesim ise İstanbul'a gönderilmiştir. Trabzon, fetih sonrası uzun bir süre doğrudan bir eyalet teşkilatına bağlanmamış, bağımsız bir statüde tutulmuş ve şehir, idareciler ve kumandanlar tarafından yönetilmiştir.²³

Trabzon'un İslâmiyet ile ilk temasının Miladi 705 yılına dayandığı kabul edilmektedir. Ancak, Trabzon doğrudan İslâm ordularının fetih sahasına girmediğinden, bu etkileşimler ağırlıklı olarak ticari ilişkiler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Selçuklular dönemine gelindiğinde ise şehir doğrudan stratejik bir hedef haline gelmiştir. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (ö. 485/1092) döneminde Trabzon kısa süreliğine fethedilmiştir.²⁴ Trabzon, 1461 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten sonra çok dinli ve muhtelif kültürlü bir yapıya bürünmüş ve bu niteliğini uzun bir süre muhafaza etmiştir. Osmanlı'nın ihtida, iskân ve göç politikaları doğrultusunda şehirde Müslüman nüfus hızla artmış ve İslâm, hâkim kültürel unsur haline gelmiştir.²⁵

Fethin ardından, kale içinde yaşayan Hristiyan nüfus tecrit edilmiş, Anadolu'nun farklı şehirlerinde yaşayan Müslüman halk ise Osmanlı'nın iskân politikası doğrultusunda bölgeye yerleştirilmiştir. Bu süreç sonucunda ilk Müslüman mahalleler oluşmaya başlamıştır. Şehre yerleştirilen nüfusun yanı sıra, kendi irâdeleriyle Trabzon'a göç eden Müslüman grupların da bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, fetih sonrasında Anadolu'dan zorunlu iskân yoluyla Trabzon'a getirilen Müslümanların, bu sürece gönüllü olarak katılmadıkları da dikkate değer bir husustur.²⁶

Oluşan bu mahallelerde, Müslüman halkın ibadetlerini yerine getirebilmeleri amacıyla cami ve medreseler inşa edilmiştir. Bu bağlamda, mahalleler ibadet mekânlarının çevresinde kümelenmiş, özellikle kiliseden camiye dönüştürülen ve eski adıyla "Cami-i Atik" olarak

²³ Pural, *Trabzon'un Tarihî Coğrafyası*, 16-17.

²⁴ Lowry - Emecen, "Trabzon", 41/297.

²⁵ Hikmet Öksüz vd. (ed.), *Trabzon Tarihi (Kültür ve Medeniyet)* (Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, 2022), 2/551.

²⁶ Şen, *Trabzon Tarihi*, 66.

bilinen Ortahisar Fatih Büyük Camii önemli bir merkez haline gelmiştir. Müslümanlar, bu ibadethaneyi merkez olarak kabul etmiş ve İslâmlaşma sürecini buradan başlatmışlardır. Zamanla, yeni camilerin inşâ edilmesiyle birlikte şehir, tamamen bir Müslüman yerleşim alanına dönüşmüştür.²⁷

Şehirde Müslüman nüfusun artışıındaki en belirleyici faktör, uygulanan yerleştirme politikası olmuştur. Buna ek olarak, inşa edilen medreseler de bu demografik değişim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Cami külliyelerinin bir parçası olarak inşâ edilen bu medreseler, Müslüman toplumun ilgisini çekmiş ve şehre olan yönelimi artırmıştır. Bu bağlamda, Fatih Büyük Camii, Gülbahar Hâtun Külliyesi ve İskender Paşa Camii'ne bitişik olarak inşa edilen medreseler, kendi döneminin en önemli eğitim kurumları arasında yer almıştır.²⁸

Trabzon Şehri, I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bu süreçte Türk ve Müslüman nüfusun kayda değer bir bölümü şehri terk etmek zorunda kalmıştır. İşgal yıllarında şehirdeki Müslüman nüfus sayısının yaklaşık 42.233 olduğu bildirilmektedir. Bu dönemde, daha önce kiliseden camiye çevrilen birçok yapı tekrar kiliseye dönüştürülmüş ve Müslümanların bu mekânlarda ibadet etmeleri Rus yönetimi tarafından yasaklanmıştır. Ayrıca, Hristiyan ibadethanelerine ait mozaikler yeniden gün yüzüne çıkarılmış, Rusların şehri ele geçirmesinin ardından, Rum ve Ermeni grupların Müslüman nüfus üzerinde baskı kurmaya başladıkları kaydedilmiştir.²⁹

1.4. KUR'ÂN EĞİTİM TARİHİ VE HÂFİZLİK EĞİTİMİ

Kur'ân eğitiminin tarihi, İslâm'ın ilk dönemine, yani Asr-ı Saâdet'e kadar uzanmaktadır. Bu dönemde, Hz. Peygamber'in rehberliğinde sahâbeye Kur'ân eğitimi verilmiş olup, Allah Rasûlü kendisine gelen vahyi bizzat yaşayarak ve örneklik teşkil ederek aktarmıştır. Bu nedenle, Asr-ı Saâdet Dönemi, Kur'ân eğitimi açısından özel bir konuma sahiptir.

Hz. Peygamber'in eğitim anlayışının temelini emr-i bi'l-ma'rûf (iyiliği emretmek) ve nehy-i ani'l-münker (kötülükten sakındırmak) ilkeleri oluşturmaktadır. Allah Rasûlü, bu eğitim anlayışını oluştururken bireyin ve toplumun psikolojisini esas almış, tadrîcî bir yöntem benimseyerek akli iknâ etme yolunu tercih etmiştir.³⁰ Bu doğrultuda, Medine döneminde planlı

²⁷ Mehmet Fatsa, "Trabzon Yöresinin İslâmlaşma Süreci ve Zâviyeler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 18 (2015), 62.

²⁸ Fatsa, "Trabzon Yöresinin İslâmlaşma Süreci ve Zâviyeler", 63.

²⁹ Şen, *Trabzon Tarihi*, 312-313.

³⁰ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nahl 16/125.

ve sistematik bir eğitim metodunu benimsemiş ve erdemli bir toplum inşâ etmenin temelini atmıştır.

Hicretten sonra, öncelikli olarak, zulüm, rüşvet, kibir, yalan ve adam kayırma gibi toplumda yaygın olan olumsuz alışkanlıkların ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu süreçte zorlama veya baskı uygulamak yerine insanları ikna etmeye odaklanan bir yöntem izlemiştir.³¹

İslâm'ın yasakladığı bu olumsuz alışkanlıkların kaldırılmasının ardından, yerine emânete riâyet, doğruluk, sıla-i rahim, yetimlere sahip çıkma, ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunma ve alçakgönüllülük gibi ahlâkî erdemleri yerleştirmiştir. Hz. Peygamber'in eğitim yöntemi ise sözlü ve fiilî olmak üzere farklı biçimlerde devam etmiş ve toplumda köklü bir dönüşümün gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.³²

Eğitim faaliyetlerinin başlangıcı, vahyin inmeye başladığı Asr-ı Saâdet dönemine dayanmaktadır. Bu dönemde Hz. Peygamber, gelen Kur'ân vahyi sahâbeye aktarmış ve böylece İslâm'ın ilk muallimi olma şerefine erişmiştir.³³ İlk Müslümanlardan ve sahâbenin önde gelen isimlerinden biri olan Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın (ö. 55/675) evi de, İslâm tarihinde ilk Kur'ân eğitim merkezi olma niteliğini taşımaktadır.³⁴ Hz. Peygamber, bu evde toplanan Müslümanlara aldığı vahyi tebliğ etmiş ve burada yetişen ashâbı farklı bölgelere öğretmen olarak göndermiştir. Bu sahâbîler arasında en tanınmış olanlardan ise, Medine'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625) olduğu kaydedilmiştir.³⁵

Ancak Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetleri yalnızca bu evle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kendi evi ve Mekke'de kurulan panayırlarda da devam etmiştir. Bir çok sebebin yanında Kur'ân eğitimlerinin baskı ve zulüm sebebiyle kesintiye uğraması sonucunda Müslümanlar Medine'ye hicret etmiş ve eğitim faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Medine'de Kur'ân eğitiminin merkezi rolünü üstlenen kurum ise Mescid-i Nebvî olmuştur. Bu mescit, bir ibadet mekânı olmasının yanı sıra, ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü önemli bir eğitim kurumu haline getirilmiş. Burada ashap Hz. Peygamber'e doğrudan sorular yöneltilmiş ve Kur'ân'ın içeriği ile ilgili merak ettikleri konuların açıklamalarını bizzat kendisinden öğrenmişlerdir.³⁶

³¹ el-Gâşîye 88/21-22.

³² Yasin Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi Eğitime Genel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar* 15/40 (2012), 206.

³³ Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Arabiyye, 2009), "Mukaddime", 17, (No. 229).

³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 2/182.

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/99.

³⁶ Mustafa Köylü - Nurullah Altaş (ed.), *Din Eğitimi* (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012), 22.

Mescid-i Nebevî'nin hemen yanında kurulan ve “gölgelik” anlamına gelen önemli bir eğitim merkezi ise “Suffe” olarak bilinmektedir.³⁷ Bu mekân, Hz. Peygamber'den ilim öğrenmek amacıyla gelen sahâbenin eğitim gördüğü bir yer olup, burada eğitim alan sahâbî, “**Ashâb-ı Suffe**” olarak adlandırılmıştır.³⁸ Burada eğitim gören sahâbenin sayısının 70 ile 400 arasında değiştiği belirtilmekte olup, aynı zamanda barınma imkânı olmayan sahâbeler için bir sığınak işlevi de görmüştür.³⁹

“Suffe” ismi verilen bu mekânda Kur'ân ve okuma yazma öğretmek için Hz. Peygamber dışında özel öğretmenler de bulunmaktaydı.⁴⁰ İbn Abdilberr'den (ö. 463/1071) aktarıldığına göre, Suffe'nin eğitim bakımından yetersiz kaldığı durumlarda, Hz. Peygamber farklı mahallelerde “**Dâru'l-Kurrâ**” adı verilen eğitim merkezleri kurmuştur.⁴¹ Ayrıca, benzer bir eğitim merkezinin “**Kuba Mescidi**” olduğu da ifade edilmektedir.⁴² Bu merkezlerde eğitim gören sahâbe hem Kur'ân'ı öğrenmekte hem de öğrendiklerini başkalarına öğretmek muallimlik yapmaktaydılar. Bunun yanı sıra, okuma yazma bilmeyen bireylere de bu beceri kazandırılmaktaydı. Bu kapsamda, Bedir Savaşı'nda esir alınan müşriklerin, okuma yazma bilmeyen Müslümanlara bu beceriyi öğretmeleri karşılığında serbest bırakılmaları,⁴³ bilgiye verilen önemin en somut örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴

Bu dönemde Medine'de yaygın eğitim kurumlarından biri olan “**Küttâb**”lar önemli bir yer teşkil etmekteydi.⁴⁵ Özellikle çocukların eğitimi için kurulan bu mekteplerde, Kur'ân, temel dinî bilgiler, okuma-yazma ve şiir öğretilmekteydi. Bununla birlikte İslâm'ın ilk yıllarında eğitim faaliyetleri açısından Küttâb'ları ikiye ayırmak mümkündür. a) Okuma ve yazma eğitiminin verildiği mekânlar, b) Kur'ân ve din eğitiminin yapıldığı mekânlar.⁴⁶ Hz. Ömer döneminde bu eğitim anlayışı daha da geliştirilmiş ve çocuklar binicilik, yüzme ve atasözleri gibi sporlara yönlendirilmiştir. İlk dönemlerde Küttâb olarak adlandırılan bu mütevazı eğitim

³⁷ Mustafa Baktır, “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

³⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Peygamber ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 139.

³⁹ Baktır, “Suffe”, 37/469-470.

⁴⁰ Sarıçam, *Hz. Peygamber ve Evrensel Mesajı*, 139.

⁴¹ Nebi Bozkurt, “Dâru'l-Kurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/543-545.

⁴² Hüseyin Algül, “Mescid-i Kubâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/298-299.

⁴³ Mustafa Fayda, “Bedir Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/325-327; Ali Dadan - Raziye Gül Güzeş, “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslâm'a Karşı Tutumları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 177.

⁴⁴ Yılmaz, “Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış”, 211.

⁴⁵ Jacob M. Landau, “Küttâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3-4.

⁴⁶ Mehmet Dağ - Hıfzırrahman Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 65.

mekânları, ilerleyen süreçte “mektep”, “sıbyân mektebi”, “taş mektep” ve “mahalle mektebi”⁴⁷ gibi isimlerle anılmaya devam etmiştir.⁴⁸

Hız. Peygamber sonrası dönemlerde çocuk eğitiminde önemli bir yere sahip olan Küttâb’ların yanı sıra, camiler, âlimlerin özel konutları, hükümdar sarayları ve kitapçılar, eğitim faaliyetlerinin merkezleri arasında yer almıştır. Bu süreçte tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve gibi temel İslâmî ilimler büyük bir gelişim göstermiş, söz konusu alanlarda önemli eserler telif edilmiştir.⁴⁹

Cumhuriyet’in ilânıyla birlikte, diğer ilim dallarında olduğu gibi Kur’ân eğitimi alanında da köklü değişimler yaşanmıştır. 1924-1926 yılları arasında Kur’ân eğitimi yalnızca ilkokullarda verilmiş, sonraki yıllarda ise ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim programlarına dâhil edilerek daha geniş bir çerçevede uygulanmaya başlanmıştır.⁵⁰

Cumhuriyet’in ilânının ardından 3 Mart 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı dokuz Kur’ân Kursu açılmıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı’nın girişimleriyle 1934 yılında Kur’ân Kursları’nın sayısı on dokuzaya yükselmiştir.⁵¹ “Kur’ân Kursu” olarak adlandırılan bu kurumlar, temel olarak bireylere Kur’ân’ı doğru telaffuzla ve kurallarına uygun biçimde okumayı öğretmeyi, ayrıca Kur’ân’ın tamamını ya da belirli bölümlerini ezberletmeyi amaçlayan eğitim yerleridir.⁵²

Kur’ân-ı Kerîm, ezberlenmesini, yayılmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırma hikmetine binâen peyderpey indirilmiş bir kitaptır.⁵³ Vahiy, bazen tek bir âyet, bazen beş âyet, ya da daha fazla miktarda nazil olmuş; böylece hem hıfzı hem de tatbîki açısından ashâba büyük bir kolaylık sağlamıştır.⁵⁴

Arapça’da “Hâfız” kelimesi, “muhâfaza eden”, “koruyan”, “zihinde tutan”, “saklayan” ve “ezberleyen” anlamlarına gelmektedir. Bu kelime Kur’ân’da tekil ve çoğul şekliyle 28 defa geçmektedir.⁵⁵ Terim olarak ise, Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını ezberleyen kişiye verilen bir addır.⁵⁶ Ayrıca bu kelime, Yüce Allah’ın isimlerinden biri olarak Kur’ân’da, “mahlûkâtın

⁴⁷ Nebi Bozkurt, “Mektep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/5-6.

⁴⁸ Köylü - Altaş, *Din Eğitimi*, 23.

⁴⁹ Köylü - Altaş, *Din Eğitimi*, 24.

⁵⁰ Köylü - Altaş, *Din Eğitimi*, 300.

⁵¹ Cahit Baltacı, “Cumhuriyet Döneminde Kur’ân Kursları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (1999), 3.

⁵² Mustafa Çağrı, “Kur’ân Kursu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/423-426.

⁵³ Tâhâ 20/4.

⁵⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Târih-i Kur’ân* (İstanbul: Böre Yayınevi, 1956), 9.

⁵⁵ İsmail Karagöz (ed.) *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 214.

⁵⁶ Nebi Bozkurt, “Hâfız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/74-78.

koruyucusu, görüp gözeten, dikkat ve basîret içinde olan” gibi anlamlara gelmekte ve *el-Hâfız* olarak geçmektedir.⁵⁷

Hâfızlık, temel olarak Kur’ân Kursları’nda bir hocanın gözetiminde ve belirli bir program çerçevesinde yürütülen bir eğitim sürecidir. Bu süreç; “hazırlık”, “ezberleme” ve “pekiştirme” olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Ayrıca, Kur’ân eğitimine katkı sağlamak amacıyla kurslarda “dinî bilgiler”, “dinî musiki” ve “sosyal etkinlikler” gibi çeşitli faaliyetler de gerçekleştirilmektedir. Bu eğitim programında ana hedef, Hâfızların yalnızca ezber odaklı bir eğitim almalarının ötesinde, sosyal hayatla bağlarını koparmadan hıfz yeteneklerini geliştirmek, moral ve motivasyonlarını yükseltmektir.⁵⁸

Günümüzde hâfızlık eğitimi, ağırlıklı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Kur’ân Kursları’nda ve bazı sivil dînî yapılar tarafından organize edilen kurslarda yürütülmektedir. Ancak DİB’e bağlı olmayan bu tür kurslar hakkında yeterli ve sistematik bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, çok sınırlı sayıda da olsa bazı öğrencilerin camilerde görev yapan din görevlilerinden veya özel hocalardan bireysel olarak hâfızlık eğitimi aldığı da bilinmektedir. Ne var ki bu tür bireysel çabalar oldukça sınırlı sayıda olduğu için genel tabloyu etkileyecek bir ölçekte değildir. Bugün hâfızlık eğitimi, çoğunlukla genel amaçlı Kur’ân Kursları’nın bünyesinde, diğer kursiyerlerden ayrılmış özel bir grup ya da bölüm şeklinde sürdürülmektedir. Bununla birlikte, zaman içinde yetiştirdiği hâfız sayısı, eğitimdeki sürekliliği ve bu alandaki birikimiyle öne çıkan, adı hâfızlık eğitimiyle özdeşleşmiş bazı Kur’ân Kursları da dikkat çekmektedir.⁵⁹

Bölüm sonuna gelmiş olmamız hasebiyle Trabzon ilinde, Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren Kur’ân eğitiminde öne çıkmış hocaların isimlerini de zikretmeyi uygun bulduk. Bu isimler arasında Mahmut Celaledin Ökten, Mehmet Rüştü Âşıkkutlu, Ali Haydar Özak, İsmail Hakkı Aydın, Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, Lütfi Şentürk, Nasrullah Hacımüftüoğlu, Raif Korkmaz, Ali Cevher ve Yunus Vehbi Yavuz gibi Kurân hâdimleri yer almaktadır.⁶⁰ Söz konusu âlimler, hâfız yetiştirme sürecine akademik katkılar sunmanın yanı sıra, hayatlarını Kur’ân eğitimine adanmış önemli şahsiyetlerdir. Bu bağlamda, Trabzon Şehri tarihsel ve kültürel mîrâsıyla Türkiye’de Kur’ân eğitimi alanında önde gelen merkezlerden biridir.

⁵⁷ Karagöz, “Dinî Kavramlar Sözlüğü”, 215; Metin Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2021), 138.

⁵⁸ Köylü - Altaş, *Din Eğitimi*, 306.

⁵⁹ Bilal Ünsal, *Günümüz Kur’ân Kursları’nda Hâfızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)* (Sakarya Üniversitesi, 2006), 18.

⁶⁰ Şükrü Öztürk, *Trabzon’lu Kur’ân Hâdimleri (Cumhuriyet Döneminde Kur’ân’a Hizmet Eden Bazı Simalar)* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2018).

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÖZLÜK, KUR'ÂN VE HADİSLERDE KADER KAVRAMI

Bu bölümde, ilgili âyetler ve hadisler üzerinden “kader” konusu incelenecektir. Kader kavramını doğru ve kapsamlı bir şekilde anlamak için öncelikle başvurulması gereken temel kaynaklar Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis’lerdir. Zira bu iki kaynak, yalnızca kader inancını değil, aynı zamanda İslâmî ilimlerin genel çerçevesini ve temel referans noktalarını da belirlemektedir. Kur’ân, kaderle ilgili kavramları ilâhî bir perspektiften ortaya koyarken, hadisler bu kavramların Hz. Peygamber’in (s.a.v.) söz, fiil ve onayları doğrultusunda nasıl anlaşıldıklarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla kaderin mâhiyetini kavrayabilmek için Kur’ânî ve nebevî açıdan bir değerlendirme yapmak gerekli görülmüştür.

2.1. KADER KAVRAMININ KLASİK ARAPÇA SÖZLÜKLERDE KULLANIMI

Kader kavramı, çok boyutlu bir anlam alanına sahiptir. Ayrıca, aynı kökten türeyen *taqdir*, *qadr*, *ıktidar*, *kıdr*, *qadir* ve *qâdir* gibi çeşitli terimler bulunmaktadır.⁶¹

Kader kelimesi, قدر / *qadera* harflerinden türemiş olup⁶² mastar formunda bir kelimedir.⁶³ Sözlük anlamı itibarıyla “bir şeyin değerini veya miktarını belirlemek”⁶⁴, “uygun hale getirmek”⁶⁵, “güç yetirmek”⁶⁶, “planlamak”⁶⁷, “ölçülü bir şekilde icra etmek”⁶⁸, “kıymetini

⁶¹ Cevherî, “qadera”, 919; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâd, ts.), “qadera”, 5/74.

⁶² Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Harun (Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1979 1399), “qadera”, 5/26.

⁶³ Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008), “qadera”, 919.

⁶⁴ Ebü Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdü'l-Hamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), “qadera”, 3/365; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Harun (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.), “qadera”, 9/18; Ebü't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2011), “qadera”, 1033.

⁶⁵ Halîl b. Ahmed, “qadera”, 3/365; Ezherî, “qadera”, 9/18.

⁶⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 3/2270.

⁶⁷ Bekir Topaloğlu vd., *İslâm'da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 129.

⁶⁸ Halîl b. Ahmed, “qadera”, 3/365; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabiyye, 1998 1419), “Kader”, 13/370.

bilmek”⁶⁹, “rızkı daraltmak”⁷⁰, “hüküm vermek”⁷¹ ve “karara bağlamak”⁷² gibi çeşitli anlamları ihtiva etmektedir.

Bu terimlerden “kıdr”, sözlük anlamı îtibârıyla “çömlek” anlamına gelmekte olup, yaygın kullanılan anlamlarından farklı bir bağlama sahiptir.⁷³ Bu durum, “kader” kelimelesinin “çok anlamlılık” özelliğini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, “kıdr” kelimesinin yemek pişirme eylemiyle ilişkilendirilmesi, kelimenin kullanım alanlarını genişleten bir unsurdur.

Kader ve kazâ, birbirine uygun olarak meydana gelen kavramlardır. Başka bir ifadeyle, kaderde takdîr edilen hususlar, kazâ ile vücut bulmaktadır. Bu bağlamda, insanın kaderinde belirlenen olaylar, kazâ ile gerçekleşmektedir.⁷⁴

Kader kavramı, aynı zamanda (Türkçe’de olduğu gibi) “miktar” anlamında da kullanılmakta olup,⁷⁵ bir şeyin ulaşabileceği nihai sınırı, son noktayı ve belirlenen çerçeveyi ifade etmektedir.⁷⁶

Terimsel anlamda kader, Allah’ın ezeli ilmiyle tüm olayları, zamanlarını, mekânlarını, niteliklerini ve varlıkları bilmesi⁷⁷, takdîr etmesi⁷⁸ ve belirlemesi⁷⁹ anlamlarına gelmektedir. Buna göre, kader, evreni ve içerisindeki tüm varlıkları belirli bir düzen ve ölçü çerçevesinde idare eden ilâhî bir yasadır. Kader, evren yaratılmadan önce mahlûkatın hangi zamanda ve nasıl varlık kazanacağını Allah’ın ezeli ilmiyle bilmesi, küllî irâdesiyle takdîr etmesi ve bu bilgilerin Levh-i mahfûza kaydedilmesini ifade etmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla, kader kavramı, âlemde var olan her şeyin Allah’ın bilgisi, irâdesi ve yaratmasıyla mümkün hâle geldiğini göstermektedir.⁸¹

⁶⁹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 193.

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/58.

⁷¹ Halil b. Ahmed, “kadera”, 3/365.

⁷² Zebîdî, “kadera”, 13/371.

⁷³ Cevherî, “kadera”, 919; Fîrûzâbâdî, “kader”, 1033; Mütercim Âsım Efendi, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi”, “kadera”, 3/2271.

⁷⁴ Halil b. Ahmed, “kadera”, 3/365; Ezherî, “kadera”, 9/18; İbn Manzûr, “kadera”, 5/74.

⁷⁵ Mütercim Âsım Efendi, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi”, “kadera”, 3/2269; Nevzat Çiçek, *Kelâmî Bir Problem Olarak Allah’ın Fiilleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 78.

⁷⁶ Cevherî, “kadera”, 919.

⁷⁷ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 193.

⁷⁸ Ebû’l-Bekâ el-Kefevî, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısıri (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1998 1419), “el-Külliyât”, “kadera”, 705.

⁷⁹ Topaloğlu vd., *İslâm’da İnanç Esasları*, 130.

⁸⁰ İbrahim Hakkı Erzurumlu - Mehmed Saîd Mûsâcalızâde, *Cevâhiru’l-Akâid (Kasîde-i İ’tikâdiyye Şerhi)* (İstanbul: Sultantepe Yayınları, 2012), 74.

⁸¹ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, *Ehl-i Sünnet İ’tikâdı*, çev. Abdülkâdir Kabakçı - Fuad Günel (İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.), 43.

İnsan bağlamında kader, herhangi bir fiili gerçekleştirmeye güç yetirmeyi ifade ederken, Allah bağlamında ele alındığında O'nun her türlü eksiklikten münezzehe olduğunu, yani mutlak kudrete sahip bulunduğunu vurgulamaktadır.⁸²

Ancak, Allah'a nispet edilen sıfatların, insandaki sınırlı yansımaları ile karıştırılmaması gerekmektedir. Zira insanda bulunan bu sıfatlar sonlu olup, sadece bu sınırlı özellikler aracılığıyla Allah'ın sıfatlarını kavramaya yönelik bir kıyaslama yapılabilir. Bununla birlikte, söz konusu sıfatların Allah'a mutlak anlamda atfedilmesi, insanı cibrî bir anlayışa yönlendirmemelidir. Nitekim insan, iradi fiillerinden sorumlu tutulmaktadır.⁸³

“Kader” kavramı, hem dilsel hem de terimsel düzeyde çok katmanlı ve zengin bir içeriğe sahiptir. Kök anlamı itibarıyla “ölçmek, planlamak, güç yetirmek ve takdîr etmek” gibi anlamları ihtivâ eden bu kavram, aynı zamanda Allah'ın mutlak ilmi, irâdesi ve kudretiyle doğrudan ilişkilidir. Aynı kökten türeyen kavramlar arasındaki anlam farklılıkları, Arapçanın çok anlamlılık özelliğini gözler önüne sererken, kaderin farklı bağlamlarda kazanabileceği anlam çeşitliliğini de ortaya koymaktadır. Örneğin; “kader” kavramı, Câhiliye şiirinde “öğüt verici yapıyı” yansıtır. Şâir:

“Kesinlikle bilmeni isterim, Allah adına söylüyorum

Yeteneğini iyi değerlendir ve neye adım attığına dikkat et.”⁸⁴

demektedir.⁸⁵ Şiirde geçen *ğadera* kelimesi “potansiyeline bakmak/değerlendirmek” anlamında kullanılmıştır. Bu ifadeler genellikle “bir işe başlamadan önce kişinin kendi yeteneklerini, imkânlarını değerlendirmesi ve attığı adımların sonuçlarını düşünmesi gerektiğini” anlatmak için kullanılmaktadır.

Bir başka Câhiliye şiirinde ise *ğadera* kelimesi, “pişmiş yemek/et” anlamında kullanılmıştır. Şâir bu konuyu:

“Et pişirenler arasından aşçılar başladılar

⁸² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413), 657.

⁸³ Bekir Topaloğlu vd. *İslâm'da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 130.

⁸⁴ تعلمن ها لعمر الله ذا قسما فاقدر بزرعك وانظر اين تتسلک ; Arap gramerinde şiirle istişhâda bulunma yöntemine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Mehmet Emin Efe, “Arap Gramerinin Şiirle İstişhâdında Kabilelerin Rolü”, *Batman Akademi Dergisi* 6/2 (2022), 137-162.

⁸⁵ Ebû Sülmâ b. Riyâh el-Müzenî Züheyr b. Ebî Sülmâ, *Şi'rü Züheyr b. Ebî Sülmâ*, ed. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1400), 88.

Etileri tencereye atmaya veya biftekleri ateşe.”⁸⁶

dizeleriyle dile getirmektedir.⁸⁷

Kur’ân, Cahiliye dönemi Arap toplumunun “dehri/zamanı”, kader üzerinde mutlak belirleyici bir güç olarak telakki eden anlayışına atıfta bulunur.⁸⁸ Âyette “*Bir de şöyle demektedirler: “Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.” Halbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar.*” buyrulmaktadır.⁸⁹

İnsanın kaderi anlamlandırma sürecinde dikkat edilmesi gereken temel husus, Allah’a ait mutlak sıfatlarla insanın sınırlı nitelikleri arasındaki farkı doğru şekilde kavramaktır. Zira insandaki kudret ve irâde, sorumluluk ve tercih bilinciyle sınırlı olup, bu durum onun cebrî bir sistemin öznesi değil, tercihleriyle sorumlu bir varlık olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda kader, insanın özgür irâdesiyle ilâhî takdîr arasında kurulan dengeyi ifade eden, hem metafizik hem de ahlâkî sorumluluk taşıyan kapsamlı bir inanç esasını temsil etmektedir.

2.2. KADER KAVRAMININ KUR’ÂN SÖZLÜKLERİNDE KULLANIMI

Kader kavramının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için Kur’ân sözlüklerine de başvurulması önem arz etmektedir. Nitekim dînî bağlamda ilk referans kaynağının Kur’ân olduğu hususunda ittifak bulunmaktadır.

Bu doğrultuda, Kur’ân sözlüklerinde kader kavramının incelenmesi amacıyla, Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Me’âni’l-Kur’ân*, İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Tefsîr-u Ğarîbi’l-Kur’ân*, Zeccâc’ın (ö. 311/923) *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbüh*, Nehhâs’ın (ö. 338/950) *Me’âni’l-Kur’ân*, Herevî’nin (ö. 401/1011) *Kitâbü’l-Ğarîbeyn ve Râgıb el-İsfahânî’nin* (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, adlı eserleri incelenmiştir.

⁸⁶ وظل طهارة اللحم من بين منضج صفيق سواء أو قدير معجل; Arap gramerinde şiirle istişhâdda bulunma yöntemine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Mehmet Emin Efe, “Arap Gramerinin Şiirle İstişhâdında Kabilelerin Rolü”, Batman Akademi Dergisi 6/2 (2022), 137-162.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed Zevzenî, *Şerhu’l-Mu’allaqâti’l-Aşr* (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1403), 73.

⁸⁸ İlyas Çelebi (ed.), *İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Meselesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 23.

⁸⁹ el-Câsiye 45/24.

Zikredilen sözlükler bağlamında kader kavramının Kur'ân'da, “daraltmak”,⁹⁰ “rızik toplamak”⁹¹, “mesafe”, “yükselmek”⁹², “değer biçmek”⁹³, “hüküm”⁹⁴, “hakkıyla bilmek”, “güç yetirmek”, “başarmak”, “üstesinden gelmek”, “belirlemek”⁹⁵ anlamlarını ifade etmektedir. Bu manaların yanında “bir şeyin miktarını belirlemek”, “biçim vermek”, “şekil vermek”, “ölçülü yapmak”, “güç vermek”⁹⁶, “bölmek”, “taksim etmek”, “parçalara ayırmak”⁹⁷, “kıymet takdir etmek”⁹⁸, “ayrılmak”, “nakletmek”⁹⁹, “hafifletmek”¹⁰⁰ ve “öğretmek”¹⁰¹ gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Kader kavramı, belirtilen anlamların yanı sıra “her şeyin yararına olanı tahsis etmek”, “tefekkür etmek” ve “takdîr edilenin aşama aşama meydana gelmesi” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.¹⁰² Bu bağlamda, kaderin Allah'ın ilim, irâde ve kudret sıfatlarıyla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Nitekim kader kavramının içerdiği bu anlamları açıklamak ancak Allah'ın söz konusu üç sıfatı çerçevesinde mümkündür.

Kader kavramından türeyen “kudret” terimi, insan için kullanıldığında “bir şeyi yapmaya güç yetirme” anlamına gelirken, Allah'a nispet edildiğinde her türlü eksiklik, kusur ve acziyetten münezzeh olmayı ifade etmektedir. Bu kelime Kur'ân'da 103 yerde Allah'a nispet edilir ve “güç yetirmek, ölçülü ve planlı yaratıp düzenlemek” gibi mânalara gelmektedir.¹⁰³ Bu doğrultuda, kudret kavramı insan için sınırlı bir gücü; Allah hakkında ise mutlak ve sınırsız bir kudreti temsil etmektedir. Ayrıca, Allah'ın sıfatlarından biri olan “kadîr” terimi, hikmet gereği hiçbir şeyi eksik veya fazla yaratmama anlamına geldiğinden, bu sıfatın Allah'tan başkası için kullanılması uygun görülmemektedir.¹⁰⁴

⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Ğaribü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 527; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Ğaribeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 1509.

⁹¹ İbn Kuteybe, *Ğaribü'l-Kur'ân*, 388.

⁹² İbn Kuteybe, *Ğaribü'l-Kur'ân*, 346.

⁹³ İbn Kuteybe, *Ğaribü'l-Kur'ân*, 506.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Ğaribü'l-Kur'ân*, 534; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Ğaribeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 1509.

⁹⁵ Herevî, *Kitâbü'l-Ğaribeyn*, 1508-1510.

⁹⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 657-660.

⁹⁷ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1374), 3/12.

⁹⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1408), 5/323.

⁹⁹ Ebû Ca'fer Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî (Bağdat: Merkez İhyâi't-Türâs, 1408), 5/410.

¹⁰⁰ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/ 261.

¹⁰¹ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/30.

¹⁰² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 660.

¹⁰³ Bekir Topaloğlu, “Kudret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/316.

¹⁰⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 657.

Kur'ân sözlükleri çerçevesinde yaptığımız bu analiz, kader kavramının oldukça geniş ve çok katmanlı bir anlama sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kavram, sadece “gelecekte gerçekleşecek olayların önceden belirlenmesi” anlamında değil, aynı zamanda “ölçülülük, denge, taksim, kıymet biçme ve yaratılış sürecinin inceliklerine dair birçok boyutu” içermektedir. Bu yönüyle kader, Allah'ın ilim, irâde ve kudret sıfatlarıyla doğrudan ilişkili olup, bu sıfatların anlaşılması kaderin mâhiyetini kavramada temel teşkil etmektedir. Ayrıca kaderden türeyen kavramların, özellikle “kudret” ve “kadîr” terimlerinin, Allah'a nispetle mutlaklık, insana nispetle ise sınırlılık ifade etmesi, kelâmî anlamda yaratıcı ile yaratılmış arasındaki ayrımı açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, kaderin Kur'ân'daki kullanımları, hem lafzî hem de kavramsal düzeyde incelendiğinde, bu kavramın yalnızca bir “yazgı anlayışına” değil, aynı zamanda “ilâhî hikmetin, ölçünün ve adâletin bir yansımasına” işaret ettiği görülmektedir.

2.3. KADER KAVRAMININ KUR'ÂN'DA KULLANIMI

Kader sözcüğü, kelime anlamı itibâriyle Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette geçmesine rağmen, terim anlamıyla doğrudan yer almamaktadır. Ayrıca, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde geniş çapta tartışılan bir konu olmamış; ancak ilâhî sıfatlar ve kulun sorumluluğu bağlamında, akâid meseleleri arasında önemli bir yer edinmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de kader kavramı genellikle kâinâtın planlı ve ölçülü bir şekilde yaratılması ve yönetilmesi anlamında kullanılmaktadır. Konu ile ilgili âyetlere imkanlar ölçüsünde dipnotlarda işaret edilecektir.

Ancak kaderin mâhiyeti, kapsamının hangi alanlara kadar uzandığı ve insan fiilleri üzerindeki etkisi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu ihtilâfın temel sebebi, âyetlerde ve hadislerde kazâ ve kader kavramlarının açık ve kesin bir biçimde tanımlanmamış olmasıdır. Bu nedenle İslâm âlimlerinin tek bir tarif üzerinde ittifak etmeleri mümkün olmamış; farklı yorumlar ve çeşitli tanımlamalar geliştirmişlerdir.¹⁰⁵ Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de îmân esasları sıralanırken, geleneksel anlayışa uygun olarak kadere îmânın doğrudan zikredilmediği ve bu konunun tartışmalı olduğunu da belirtmek gerekir.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ahmet Lütü Kazancı, *İslâm Akâidi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 268.

¹⁰⁶ Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 75; Mücahiddin Şentürk, *Sakarya Halkının Kader Anlayışı* (Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 29; Hüseyin Atay, *Kur'ân'da İmân Esasları ve Kader Sorunu* (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 119-131; Çelebi, *İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Meselesi*, 11; Fadıl Aygün (ed.), *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 48; .Konu hakkında ilgili âyetlere bk. el-Bakara 2/177; en-Nisâ 4/136.

Kur'ân-ı Kerîm'de قدر / *qadera* kökünden türeyen kelimeler toplam 132 kez geçmiştir.¹⁰⁷ Dâmegânî'nin (ö. 478/1085) *el-Vücûh ve 'n-Nezâir* adlı eserinde kader kelimesi ve türevlerinin farklı bağlamlarda, “cimrilik etmek, daraltmak, kısmak”, “azamet, heybet”, “güç yetirmek”, “tasvir etmek, şekil vermek”, “yaratmak”, ve “bilmek, tanımak” şeklinde altı farklı anlamda kullanıldığı görülmüştür.¹⁰⁸ Bu anlamlar, aşağıda kısaca özetlenecektir.

a. Cimrilik etmek, daraltmak, kısmak: Ra'd Sûresi'nin 26. âyetinde, “Allah dilediği kimselere rızkı bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla sevinip mutlu oluyorlar, oysa âhiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir.” buyrulmaktadır. Âyette geçen يقدر / *yeğdiru* kelimesi “daraltma” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁹

b. Azamet, heybet: En'âm Sûresi'nin 91. âyetinde, “Onlar Allah'ı gereği gibi takdîr edip tanımadılar.” buyrulmaktadır. Âyette geçen قدر / *qadere* kelimesi “azamet” anlamında kullanılmıştır.¹¹⁰

c. Güç yetirmek: Beled Sûresi 5. âyette, “O, hiçbir kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?” buyrulmuştur. Âyette geçen يقدر / *yeğdiru* kelimesi “güç yetirmek” anlamında kullanılmıştır.¹¹¹

d. Tasvir etmek, şekil vermek: Mürselât Sûresi'nin 23. âyetinde, “Ölçüleri biz koyduk; ne de güzel ölçmüşüzdür!” buyrulmaktadır. Âyette zikredilen قادرون / *kâdirûn* kelimesinin “ölçü” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ancak Dâmegânî bu kelimeyi “şekil vermek, tasvir etmek” anlamlarında yorumlamış, insana verilen şekil ve ölçüye dikkat çekerek, en mükemmel tasvir edicinin Allah olduğunu vurgulamıştır.

e. Yaratmak: Bazı âyetlerde geçen قدر / *qaddera* fiili, “yaratmak” anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, Furkân Sûresi'nin 2. âyetinde, “O, göklerin ve yerin egemenliği kendisine ait olan, çocuk edinmeyen, egemenliğinde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratan,

¹⁰⁷ M. Fuâd Abdülbâkî, “el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Çur'ânî'l-Kerim”, “qadera”, 536-538.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve 'n-Nezâir*, thk. Ali Abdu'l-Hamîd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), “qadera”, 372.

¹⁰⁹ el-Fecr 89/16; er-Ra'd 13/26; el-İsrâ 17/30; el-Kasas 28/82; el-Ankebût 29/62; er-Rûm 30/37; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12; et-Talâk 65/7.

¹¹⁰ Dâmegânî'ye göre, Kadr Sûresi'nde geçen *kader* kelimesi de aynı anlamda kullanılmıştır.

¹¹¹ el-Enbiyâ 21/87; en-Nahl 16/75-76; el-En'âm 6/37, 65; el-İsrâ 17/99; Yâsîn 36/81; el-Ahkâf 46/33; el-Kıyâmet 75/4, 40; et-Târık 86/8; el-Mü'minûn 23/18, 95; el-Meâric 70/40; el-Kalem 68/25; el-Kamer 54/42, 55; el-Kehf 18/45; ez-Zuhuruf 43/42; el-Bakara 2/20, 106, 109, 148, 236, 259, 284.

yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır." buyrulmaktadır. Bu âyette *qaddera* kelimesi "yaratmak" anlamında geçmektedir.¹¹²

f. Bilmek, tanımak: Müzzemmil Sûresi 20. âyette "*Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını, üçte birini ibadetle geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir grubun da (böyle yaptığını) Rabbin elbette bilir. Gece ve gündüzü belirleyen ancak Allah'tır...*" buyrulmuştur. Âyette zikredilen *يَقْدِرُ* / *yüqaddiru* kelimesi "bilmek" ve "tanımak" anlamlarına gelmektedir.

Kur'an'da *kader* kelimesiyle ifade edilen farklı manalar da bulunmaktadır. Bunlar; "takdir etmek", "kıymet/değer", "plan", "sahip olmak", "zaman", "ölçü", "uygun kıvam, saflık", "amaçlı bir şekilde düzenleme", ve "kazan/çömlek" manalarıdır. Bu anlamların üzerinde kısaca durulacaktır.

En'âm Sûresi 96. âyette "*İşte bu, aziz ve alim olan Allah'ın takdirdir.*" buyrulmaktadır. Âyette geçen *takdir* kelimesi "belirleme" anlamında kullanılmıştır.¹¹³

Kadr Sûresi 1-3. âyetlerde "*Biz onu (Kur'an'ı) Kadir gecesinde indirdik. Bilir misin nedir Kadir gecesini? Kadir gecesini bin aydan hayırlıdır.*" buyrulmuştur. Âyetlerde zikredilen *kadr* kelimesi "kıymet ve değer" anlamlarında kullanılmıştır.¹¹⁴

Tâhâ Sûresi 40. âyette "*Bu sebeple yıllarca Medyen halkının arasında kaldın, sonra mukadder olduğu üzere buraya geldin, ey Mûsâ!*" buyrulmuştur. Burada zikredilen *kader* kelimesi "ilâhî plan" anlamında kullanılmıştır.¹¹⁵

Fetih Sûresi 21. âyette "*Henüz elde edemediğiniz başkaları da var. Kuşkusuz bunlar Allah'ın bilgisi ve gücü dahilindedir; şüphesiz Allah her şeye kâdirdir.*" buyrulmuştur. Zikredilen bu âyet ve benzeri âyetlerde *kader* kelimesi "sahip olmak" anlamında kullanılmıştır.¹¹⁶

Mürselât Sûresi 21-22. âyetlerde "*Onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirdik.*" buyrulmuştur. Âyette geçen *kader* kelimesi "zaman ve süre" anlamlarında kullanılmıştır.

¹¹² Dâmegâni'ye göre, Fussilet Sûresi 10. âyette *qaddera* kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır.

¹¹³ el-Furkân 25/2; Yâsîn 36/38; Fussilet 41/12; el-İnsân 76/16; el-Kamer 54/12; el-Ahzâb 33/38.

¹¹⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/658.

¹¹⁵ Mehmet Okuyan "Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü" (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), "kadera", 671.

¹¹⁶ el-Bakara 2/264; İbrâhîm 14/18; el-Hadîd 57/29; el-Mâide 5/34; Yûnus 10/24.

Sebe' Sûresi 13. âyetinde “Onlar Süleyman’a, isteğine göre yüksek ve görkemli binalar, heykeller, havuz gibi lengerler, yerinden kalkmaz kazanlar imal ederlerdi.” buyrulmuştur. Âyetinde geçen *kudûr* kelimesi “kazan” anlamında kullanılmıştır.¹¹⁷

Kelimenin “ölçü” anlamına geldiğini gösteren bir rivâyete göre, Kureyş müşrikleri Hz. Peygamber’in yanına geldiler ve kader konusunda münakaşa etmeye başladılar. Bunun üzerine “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.”¹¹⁸ âyeti nâzil oldu.¹¹⁹ Söz konusu âyetinde geçen *kader* kelimesinin “ölçü” anlamına geldiği görülmektedir.

Mü’minûn Sûresi 43. âyetinde “Gökten uygun ölçüde su indirir, onu arzda tutarız. Kuşkusuz bizim onu gidermeye de gücümüz yeter.” buyrulmuştur. Âyetinde “ölçü” anlamına gelen *mana* *kader* kelimesiyle ifade edilmiştir.¹²⁰ Râzî (ö. 606/1210), buradaki kader kelimesiyle kastedilen mananın, canlıların istifade edebilmesi açısından “uygun kıvam ve saflık” olarak yorumlamıştır.¹²¹ Ayrıca âyetler incelendiğinde yaratma, mucize ve helak konularıyla ilgili fiillerin Kur’ân’da *kader/ölçü* kavramı ile ilişkilendirildiği görülmektedir.¹²²

Kader kelimesi, “amaçlı bir şekilde düzenleme” anlamını da ihtiva etmektedir.¹²³ Bu bağlamda, Cenâb-ı Hak, âlemdeki gezegen ve galaksilerin yörüngelerini belirlemesi, insanın fiillerini düzenlemesi ve yasalar koymasıyla bu anlamı somutlaştırmaktadır. Nasıl ki gök cisimleri kendileri için belirlenen yörüngelerinden sapmaksızın hareketlerini sürdürmekteyse, aynı şekilde insanın da kendisine belirlenen kulluk yörüngesinin dışına çıkmaması emredilmiştir. Yörüngeden sapması durumunda ise Yüce Allah, yeni vahiyler ve peygamberler aracılığıyla ona ilâhî hakikati hatırlatmıştır.¹²⁴ Bu çerçevede kader kelimesi, her mahlûk için “en uygun” ve “en elverişli olanı” takdîr etmeyi ifade etmektedir.¹²⁵

Kader konusundaki bazı âyetlerde ise bu kavram, lafzen geçmemekle birlikte, anlam itibâriyle zikredilmiştir. Bu âyetler: “Hiçbir kimse Allah’ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez. Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim âhiret nimetini isterse

¹¹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakk'ı Gâvâmi'î Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil'* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1417), 5/110.

¹¹⁸ el-Kamer 54/49.

¹¹⁹ Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), “Kader”, 4, (No. 2656).

¹²⁰ el-En'âm 6/96.

¹²¹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1401), 23/89.

¹²² Nevzat Çiçek, *Kelâmî Bir Problem Olarak Allah'ın Fiilleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 15; el-Furkân 25/2; el-Hicr 15/21; el-A'lâ 87/2-3; Yûnus 10/5.

¹²³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/601.

¹²⁴ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013), 21/61.

¹²⁵ Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2022), 3/809.

ona da ondan veririz; ve şükredenleri ödüllendireceğiz.” âyetidir.¹²⁶ Benzer şekilde, “Hiçbir ümmet kendi ecelinin ne önüne geçebilir ne de (ondan) sonraya kalabilir.”¹²⁷ Bu iki âyet, kader anlayışını şekillendiren temel ilkelere ışık tutan ifadelerdir. Her iki âyet de, insanın yaşam süresi ve ölüm zamanı konusunda ilâhî bir takdîrin varlığını vurgular.

Kamer Sûresi 53. âyette “*Büyük küçük hepsi satır satır yazılmıştır.*” ifadeleri kaderin varlığını göstermekte ve olmuş ve olacak her şeyin kaydedildiğini bildirmektedir.

Teğâbün Sûresi 11. âyette “*Allah’ın izni olmadan hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah’a îmân ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilmektedir.*” buyrulmuştur. Âyette geçtiği üzere başa gelen her şey Allah’ın ilmi içerisinde cereyan etmektedir.

Bu anlamlar dışında, kader kelimesi doğrudan geçmemekle birlikte, kadere işaret eden kelimeler de bulunmaktadır. Bunlar: كتاب / *kitâb*, كتاب مبین / *kitâbin mübîn* ve لوح المحفوظ / *levh-i mahfûz* kelimeleridir.

Hadîd Sûresi 22. âyette, “*Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah’a göre kolaydır.*” buyrulmaktadır. Âyette geçen كتاب / *kitâb* kelimesi, kaderin varlığına delil teşkil etmekle birlikte her şeyin yaratılmadan önce bir kitapta yazılı olduğunu bildirmektedir.¹²⁸

En‘âm Sûresi 59. âyette “*Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.*” buyrulmaktadır.¹²⁹ Âyette zikredilen كتاب مبین / *kitâbin mübîn* kavramı “apaçık bir kitap” anlamına gelmekte ve kaderin varlığına işaret ederek, her şeyin kaydedildiğini göstermektedir.¹³⁰

¹²⁶ Âl-i İmrân 3/145.

¹²⁷ el-Mü’minûn 23/43.

¹²⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-‘Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 14/387; Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 7/435.

¹²⁹ Sebe’ 34/3.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 13/12; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-‘Kur’ân* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1427), 8/405.

Neml Sûresi 75. âyetinde “Gökte ve yerde gözlerden gizli hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta yer almasın.” buyrulmuştur. Âyetinde zikredilen كتاب مبين / *kitâbin mübîn* “apaçık” ifadesi “ana kitap, levh-i mahfûz veya Allah’ın ilmi” şeklinde yorumlanmıştır.¹³¹ Yunus Sûresi 61. âyetinde aynı kavram geçmiş ve İbn Âşûr (1879-1973) “mübîn” kelimesinin Allah’ın ilminin kesinliğini ifade ettiğini söylemiştir.¹³²

Kur’ân’daki kullanımları çerçevesinde kader, evrensel bir düzeni, ilâhî bir planı ve ölçüyü temsil eder.¹³³ Allah’ın ezeli ilminde takdir ettiği her şeyin, zamanı ve mekânı geldiğinde gerçekleşmesi ise kazâ kavramı ile tamamlanmaktadır. Dolayısıyla kader ve kazâ kelimeleri birlikte, ilâhî irâdenin zaman içindeki tecellisini ifade eder.

Sonuç olarak, kader kavramı Kur’ân’da iki farklı anlamda kullanılmıştır. Birincisi, Allah’ın bir şeyin olmasına veya olmamasına hükmetmesi, ikincisi ise O’nun bir şeye kudret vermesi anlamındadır.¹³⁴ Yine zikredilen tüm âyetler dikkate alındığında, Allah’ın ezeli ilmiyle olmuş ve olacak her şeyi bildiği ve varlıkları nasıl olacaklarsa o doğrultuda irâde ettiği görülmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de kaderin varlığını destekleyen birçok âyet bulunmaktadır. Ancak, belirtilen âyetlerin kaderin varlığına dair güçlü bir kanaat oluşturduğu göz önünde bulundurularak, bu kadarıyla yetinmeyi uygun bulduk.

2.4. KADER KAVRAMININ HADİSLERDE KULLANIMI

Kader kavramının doğru ve kapsamlı bir biçimde anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber’in hadislerinin incelenmesi büyük önem arz etmektedir.¹³⁵ İslâm kültüründe kader meselesi, en kapsamlı ve ayrıntılı biçimde hadis kaynaklarında ele alınmıştır. Konuyla ilgili hadis kaynakları incelendiğinde ise kader konusu bazen îmân esasları arasında zikredilmemiş; bazı hadislerde ise “hayrı ve şerri ile birlikte kadere îmân” edilmesi şeklinde zikredilmiştir. Hadis literatüründe kaderle ilgili rivayetlere geniş bir yer ayrılmıştır. Bu durum, Hz. Peygamber’in vefâtını takip eden süreçte ortaya çıkan siyasî ve i’tikâdî tartışmaların hadis rivayetlerine yansımalarıyla doğrudan ilişkilidir. Tarihsel süreçte farklı siyasî ve mezhebî grupların kendi görüşlerini meşrûlaştırma çabasıyla hadis uydurdukları bilinmektedir. Bu bağlamda, kader konusundaki

¹³¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâru’l-Hicr, 1422), 18/116.

¹³² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: Dâru’t-Tûnusiyye, 1984), 11/215.

¹³³ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 15-16.

¹³⁴ Çelebi, *İnsan Irâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Meselesi*, 20.

¹³⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 163.

rivayetlerin de benzer etkilerden payını aldığı ve bu nedenle söz konusu rivayetlerin sayıca arttığı söylenebilir.¹³⁶

Bu bağlamda, Kütüb-i Sitte¹³⁷ içerisinde yer alan ve kader ile ilgili hadislerle özel başlıklar açan kaynaklardan yararlanılacaktır. Bu sebeple Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi 'u's-şâhih*, Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi 'u's-şâhih* ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi 'u's-şâhih* adlı eserleri analiz edilerek, kader kavramının bu metinlerde hangi anlamlarda kullanıldığı belirlenmeye çalışılacak ve Hz. Peygamber'den bu konuda aktarılan hadis örneklerine yer verilerek değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Kader konusundaki hadislerle geçmeden önce, kaderin varlığını ortaya koyan ve onu ispatlayan hadislerin, insan hürriyetini vurgulayan hadislerle oranla sayıca daha fazla olduğunu belirtmek gerekir. Bunu görmek için hadis kaynaklarında yer alan “kader” bölümlerine göz atmak yeterli olacaktır.

Konuya başlarken, kader mevzuunu en çok kullanan grupların başında müşriklerin ve münâfıkların geldiğini söylemek gerekir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde müşrikler, kader konusunu gündeme getirerek O'na karşı bir delil ileri sürmeyi ve kendi fiillerini meşrulaştırmayı amaçlamışlardır. Özellikle münâfıklar, bu durumu kendi lehlerine kullanarak, Allah'a îmân ettiklerini söylemelerine rağmen¹³⁸ her fırsatta kader meselesi gündem yaparak Hz. Peygamber'in tutum ve davranışlarını eleştirmek istemişlerdir. Bu durum, kadere yönelik itirazların toplum içinde tohumlar misâli yayılmasına ve insanların zihinlerinde çeşitli şüphelerin oluşmasına neden olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber, kader konularıyla aşırı şekilde meşgul olmayı yasaklamıştır.¹³⁹

Zikredilen bazı hadislerde, kaderlerini değiştirme gayretine girmiş ve çeşitli yollara başvurmuş kimseleri görmekteyiz. Bununla ilgili bir hadiste Hz. Peygamber, insanın Cenâb-ı Hak'a adak adamasının kaderinde herhangi bir değişikliğe sebep olmayacağını ve takdîr edilen kaderin değişmeyeceğini ifade etmektedir. Buna göre, kişinin başına gelen her şeyin kaderinde yazılı olduğu ve nasıl olması gerekiyorsa o şekilde gerçekleşeceği bildirilmiştir. Ayrıca, Hz.

¹³⁶ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 57.

¹³⁷ M. Yaşar Kandemir, “Kütüb-i Sitte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/6-8.

¹³⁸ el-Bakara 2/8.

¹³⁹ Muhammed Ebû Zehre, *İslâm'da İ'tikâdî, Siyâsî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınları, 2021), 113.

Peygamber bu hadiste, adak vesilesiyle Allah'ın, cimri kimsenin malını elinden çıkardığını da belirtmektedir.¹⁴⁰

Yine Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber, bir kimsenin adak adamasının kaderinde herhangi bir değişikliğe sebep olmayacağını, aksine adak adamanın, cimri bir kişinin malının eksilmesine neden olacağını ifade etmiştir.¹⁴¹ Hz. Peygamber'in bu açıklaması, adakta bulunulup yerine getirilmemesi ihtimaline karşı önleyici bir uyarı niteliğindedir. Anlaşıldığına göre, adak ancak ilâhî takdîre uygunluk arz eder; başka bir ifadeyle, kaderde yazılı olan dışında bir durumun gerçekleşmesi mümkün değildir.

“Kader” kavramının “rızık” ile olan ilişkisi, bazı hadislerde açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste, bir kadının geçimini sağlamak ve hayatını idame ettirmek amacıyla bir adamın yanına giderek onun nikâhı altındaki eşini boşamasını talep etmeş ve kendisiyle evlenmesini istemiştir. Ancak kadının bu şekilde bir istekte bulunmasının yersiz olduğu ifade edilmiş ve Allah'ın ona takdîr ettiği rızıktan başkasının eline geçmeyeceği bildirilmiştir. Bu bağlamda, kader kavramı “rızık belirlemek” anlamında kullanılmıştır.¹⁴²

Kader kavramı “büyüklük” anlamını da ifade etmektedir. Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) rivâyet edilen bir kudsî hadise göre, Cenâb-ı Hak Kevser Havuzu'nun niteliklerinden bahsederken, havuzun büyüklüğünü ifade etmek amacıyla kader kelimesini “büyüklük” anlamında kullanmıştır.¹⁴³

Kaderin İslâmî öğretilerdeki yeri ve insanın bu kavramla ilişkisi, önemli dini metinlerde çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Bu çerçevede, Buhârî'nin “Kader” bölümünde yer alan bir hadiste, Hz. Peygamber'in ashâbıyla otururken elindeki bir değnekle yere bazı şekiller çizdiği ve ardından ashâbına, her bir kişinin cennet veya cehennemdeki yerinin yazılı olduğunu, yani kimin cennete, kimin de cehenneme gideceğinin Allah tarafından bilindiğini ifade etmiş, bunun üzerine sahâbenin, “*Yazgımıza (kaderimize) güvenerek amel etmeyi terk mi edelim?*” sorusuna karşılık ise Hz. Peygamber, cennet ehline cennet ehlinin amellerinin, cehennem ehline ise cehennem ehlinin amellerinin kolaylaştırılacağını bildirmiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhîh* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), “İmân ve Nüzur”, 26, (No. 6694).

¹⁴¹ Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, “Nezr”, 2, (No. 1640).

¹⁴² Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, “Nikâh”, 54, (No. 5152).

¹⁴³ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, “Rikak”, 53, (No. 6580).

¹⁴⁴ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, “Kader”, 6, (No. 6605).

Kaderin insanın irâdesi ve eylemleri üzerindeki etkisi, İslâm'da önemli bir yer tutar. Bu bağlamda, Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir hadiste, önceki ümmetlerden günahkâr bir adam, ölüm döşeginde iken oğullarına cesedini yakmalarını ve küllerini yeryüzüne savurmalarını vasiyet eder. Bunu yapmasının sebebi olarak, Allah'ın küllerini bir araya toplaması durumunda kendisine azap edeceğini düşünmesini gösterir. Oğulları bu vasiyeti yerine getirir. Ancak Cenâb-ı Hak, o kişinin yeryüzüne dağılan küllerini bir araya toplar ve kendisine bu eylemi neden gerçekleştirdiğini sorar. Adam, azaptan korktuğu için böyle yaptığını ifade edince Cenâb-ı Hak onu bağışlar.¹⁴⁵ Nakledilen bu hadiste kader kavramının güç yetirme anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Buna rağmen “Kader meselesi”, İslâm inancının temel tartışma alanlarından biridir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in, Hz. Âdem ile Hz. Mûsâ arasında geçen münâzarayı nakletmesi son derece anlamlıdır. Buna göre, Hz. Mûsâ, Hz. Âdem'e işlediği mâlum günah sebebiyle cennetten çıkarıldığını söyleyerek onu kınar. Bunun üzerine Hz. Âdem, Hz. Mûsâ'ya hitâben kendisinin Allah tarafından seçilmiş bir peygamber olduğunu hatırlatmış, kendisi yaratılmadan önce takdîr edilen bir durumdan dolayı onu nasıl kınayabileceğini sormuştur. Hz. Peygamber, söz konusu münazara netîcesinde Hz. Âdem'in ortaya koyduğu delil ile Hz. Mûsâ karşısında üstün geldiğini ifade etmiştir. Bu olayda, Hz. Âdem'in henüz yaratılmadan önce hakkında yazılmış olan takdîre işaret etmesi, kaderin varlığına dair bir delil teşkil etmektedir.¹⁴⁶

Kader kavramı aynı zamanda “nasip” ve “kısmet” gibi bireyin eriştiği hayırların Allah tarafından takdîr edilmesi anlamında da kullanılır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, eşlerin zifafa girmeden önce Allah'a hayırlı evlat ve helâl rızık için duâ etmelerini tavsiye etmiş; Allah'ın onlara bir çocuk nasip etmesi durumunda ise şeytanın o çocuğa zarar veremeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁷

Kader kavramı, hadislerde “miktar ve değer” anlamlarında da geçmektedir. Nitekim Buhârî'de yer alan ve İbn Ömer'den (ö. 73/693) rivâyet edilen bir hadiste, “Her kim ortak olduğu bir kölede kendisine ait hisseyi azat ederse, eğer kölenin bedeli kadar da malı varsa, adil bir kişi kölenin değerini belirler. Ardından azat eden kişi, ortaklarının hisselerinin karşılığını ödeyerek köleyi tamamen hürriyetine kavuşturur.”¹⁴⁸ buyrulmuştur. Hadiste geçen “kölenin bedeli” ifadesi kader kavramıyla tarif edilmiştir.

¹⁴⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, “Tevhîd”, 35, (No. 7506).

¹⁴⁶ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, “Tevhîd”, 37, (No. 7515); Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhih*, “Kader”, 2, (No. 2652).

¹⁴⁷ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, “Nikâh”, 67, (No. 5165).

¹⁴⁸ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, “Şirket”, 14, (No. 2503).

Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber, bir Müslümanın Cuma günü yerine getirmesi gereken hususları sıralarken; gusül abdesti almayı, misvak kullanmayı ve sahip olduğu kudret ve imkân nispetinde güzel koku sürünmeyi tavsiye etmiştir. Bu bağlamda kader kelimesi, “güç ve imkân” anlamında kullanılarak, kavramın anlam çeşitliliğine işaret etmektedir.¹⁴⁹

Kader kavramı “belirlemek” anlamını da ifade etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, hutbe âdâbını anlatırken, bir kimsenin güzelce abdest alıp mescide gelerek kendisi için takdîr edilmiş (mukadder) olan namazı kılmasını ifade ederken kader kelimesini “belirlemek” anlamında kullanmıştır. Hadisin devamında ise, hutbeyi sessizce dinleyip imamla birlikte Cuma namazını kılan kimsenin, iki Cuma arasındaki günahlarının affedileceği müjdesini vermektedir.¹⁵⁰

Kaderden kaçmak mümkün değildir; zira Allah'ın takdîri mutlaka gerçekleşir. İnsanın plan ve niyetleri olsa da sonuç, Allah'ın dilemesiyle şekillenir. Bu duruma örnek olarak sahâbeden birinin yaşadığı olay verilebilir. Sahâbeden bir zât, Hz. Peygamber'e gelerek câriyesi ile ilişkiye girdiğini ancak ondan çocuk sahibi olmak istemediğini bildirir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, söz konusu sahâbeye hitâben, câriyesinden ayrılması durumunda bile Allah'ın takdîrinin ve hükmünün gerçekleşeceğini, bu sonucun kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Bir süre sonra aynı sahâbe tekrar gelerek cariyesinin hamile olduğunu bildirir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, daha önce kendisine takdîr edilen şeyin mutlaka gerçekleşeceğini bildirdiğini hatırlatır.¹⁵¹ Bu olay, insan için kaderin nasıl tayin ve takdîr edilmişse onun mutlaka gerçekleşeceğini ve kaderden kaçmanın mümkün olmadığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kader kavramı, bazı hadislerde “hüküm” anlamında da kullanılmaktadır. Ebû'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) rivayet edilen bir hadiste, Müzeyne kabilesinden iki kişi Hz. Peygamber'in yanına gelerek, insanların işledikleri fiillerin, önceden yazılmış bir kaderin sonucu mu, yoksa karşılaşacakları şeylerin bir sonucu mu olduğunu sormuşlardır. Hz. Peygamber, bu soruya, içinde bulundukları durumun, sordukları ilk seçenek doğrultusunda olduğunu ve kendileri için hükmedilen durumun, kaderlerinde yazılı olduğunu belirterek cevap vermiştir. Ardından “Nefse ve onu düzgün bir biçimde yaratana; ona kötülüğü ve iyiliği ilham edene...”¹⁵² âyetlerini okuyarak bu hakikati vurgulamıştır.¹⁵³

¹⁴⁹ Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh*, “Cuma”, 2, (No. 846).

¹⁵⁰ Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh*, “Cuma”, 8, (No. 857).

¹⁵¹ Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh*, “Nikâh”, 22, (No. 1439).

¹⁵² eş-Şems 91/7-8.

¹⁵³ Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh*, “Kader”, 1, (No. 2650).

Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir diğer hadiste, Hz. Peygamber, mü'minlerin her birinde farklı hayırların bulunduğunu, ancak Allah katında güçlü mü'minin, zayıf mü'minden daha hayırlı olduğunu belirtmiştir. Mü'minin, kendisine fayda sağlayacak hususlarda azimle çalışması, Allah'tan yardım dilemesi ve acziyete düşmekten sakınması teşvik edilmektedir. Bununla birlikte, başına gelen bir musibet karşısında “Keşke şöyle yapsaydım, böyle olurdu” diyerek hayıflanmak yerine, “Allah böyle takdîr etti ve dilediğini yaptı” diyerek tevekkül edilmesi gerektiği öğütlenmektedir. Ayrıca, “keşke” ifadesinin şeytânî bir tutum olduğu vurgulanmıştır.¹⁵⁴ Bu tür rivâyetlerin cebir düşüncesine destek amaçlı uydurulduğu görüşünde olanlar da mevcuttur.¹⁵⁵

Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/693) rivâyet edildiğine göre, Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e gelerek, yapılan fiillerin önceden takdîr edilip edilmediğini ve kişinin bu takdîre göre mi hareket ettiğini sormuştur. Bunun üzerine Allah Rasûlü, herkesin önceden takdîr edilene uygun şekilde çaba gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca, her bireyin kendi hakkında takdîr edilene yönlendirileceğini; bahtiyar kimselerin mutluluğa ulaşmak için çaba sarf edeceğini, bedbaht kimselerin ise mutsuzluk yolunda gayret göstereceğini ifade etmiştir.¹⁵⁶

Rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Kazâyı ancak duâ önler, ömrü ise ancak iyilik artırır.*”¹⁵⁷ Peygamber Efendimiz'in bu sözü, duâ ve iyiliğin ne kadar güçlü olduğunu anlatır. Çünkü duâ, gönülden gelerek yapılır ve özü îtibâriyle taklitten uzak bir mâhiyete sahiptir.¹⁵⁸ Bununla birlikte uzun ömür, insanın iç huzurla yaşadığı, dert ve kederden uzak, berketli bir hayatı ifade etmektedir.¹⁵⁹ Hadise göre, insan başına gelecek bir sıkıntıyı duâ ederek engelleyebilir. Bu durum literatürde “verme, verilen şey, bağışlama, hîbe ve ihsân” anlamlarına gelen “atâ” yani “nimet, lütuf, ihsan ve bağış” olarak ifâde edilir.¹⁶⁰

Hz. Ali'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) bir kişinin şu dört hususa îmân etmediği takdîrde hakiki bir mü'min olamayacağını ifade etmiştir. Bunlar: Allah'tan başka ilah ve kudret sahibi olmadığına inanmak, kendisinin Allah'ın Rasûlü olduğuna kesin bir

¹⁵⁴ Müslim, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*, “Kader”, 8, (No. 2664); Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 10, (No. 79).

¹⁵⁵ İsmail Mutlu, *Güncel Sorularla Kader* (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2015), 2/370.

¹⁵⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezid) et-Tirmizî, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), “Kader”, 3, (No. 2135).

¹⁵⁷ Tirmizî, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*, “Kader”, 6, (No. 2139).

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 5/412; Salih Aydın, *İmâm Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 152.

¹⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, çev. Mehmet Talu (İstanbul: Tereke Yayınları, 2007), 262-263; Aydın, *İmâm Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihân*, 60.

¹⁶⁰ Bedüzzamân Said Nursî, *Mesnevî-i Nûriye: Türkçe tercümesi*, çev. Abdülmecid Nursî (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 290-291; Mustafa Fayda, “Atâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/33-34.

şekilde î mân etmek, ölümün hak olduğuna ve ahiret gününe inanmak, Allah'ın takdîrine î mân etmek.¹⁶¹ Hz. Ali'den rivayet edilen bu hadis, mümin olmanın temel şartlarını vurgulamaktadır. Bu dört inanç, bir müminin î mânını tam anlamıyla pekiştiren esaslardır ve sadece dînî inancı değil, aynı zamanda bireyin ahlâkî ve mânevî gelişimini de belirler. Dolayısıyla, bu inanç esaslarının doğru bir şekilde kabûlü, kişinin hakiki bir müslüman olabilmesi için önemlidir.

Bir başka rivâyette, Allah Rasûlü'ne bir adam gelerek, okumanın, tedavi amacıyla ilaç kullanmanın ve sağlık için perhiz yapmanın Allah'ın takdîrini değiştiremeyeceğini dile getirerek, bu konudaki görüşünü sormuştur. Bunun üzerine Allah Rasûlü, her şeyin belirli bir kader ve plana göre gerçekleştiğini vurgulayarak, *“Onlar da Allah'ın kaderindendir”* buyurmuştur.¹⁶² Bu rivayet, insanın irâdesinin ve çabalarının, Allah'ın ezeli takdîriyle uyum içinde olduğunu, yani her şeyin Allah'ın irâdesiyle şekillendiğini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, tedavi ve önlemler, ilâhî takdîrle uyumlu olarak, Allah'ın belirlediği kaderin bir parçasıdır.

İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber, kaderi inkâr edenler hakkında şöyle bir felaketten bahsetmiştir: *“Ümmetim içerisinde kaderi inkâr edenler sebebiyle, topluca yerin dibine gömülme ve şekil değişimi şeklindeki musibetler meydana gelecektir.”*¹⁶³ buyurmuştur. Hadis, kaderin Allah'ın takdîri olduğuna inanmanın, İslâm inancının temel taşlarından biri olduğunu vurgular. Kaderin inkâr edilmesi, sadece bir teolojik hatadır; aynı zamanda toplumsal düzenin bozulmasına yol açacak bir tehlike olarak görülür. İnsanın bu dünyadaki her şeyin Allah'ın irâdesiyle olduğunu kabul etmesi, huzur ve düzenin sağlanabilmesi açısından önemlidir.

Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684-85) gelen bir rivâyete göre: Hz. Peygamber: “Allah; her şeyi ve herkesin kaderini gökler ve yeryüzü yaratılmadan elli bin sene önce yazıp takdîr etmiştir”¹⁶⁴ buyurmuştur. Nakledilen bu rivayet, Allah'ın ezeli ilminin ve kudretinin mutlak olduğunu vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'in ifade ettiği üzere, her şey ve her bireyin kaderi, gökler ve yeryüzü yaratılmadan önce takdîr edilmiştir. Bu, ilâhî takdîrin zaman ve mekânın ötesinde bir gerçeklik olduğunu, Allah'ın her şeyin başlangıcını ve sonunu önceden belirlediğini gösterir. Dolayısıyla, bu rivayet kaderin ezelîliğine ve insan irâdesinin, ilâhî takdîr karşısındaki konumuna dair önemli bir perspektif sunmaktadır.

¹⁶¹ Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Kader”, 10, (No. 2145).

¹⁶² Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Kader”, 12, (No. 2148).

¹⁶³ Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Kader”, 16, (No. 2153).

¹⁶⁴ Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Kader”, 18, (No. 2156).

Tarih, edebiyat ve hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınan; özellikle *el-Kâmil* ve *Üsdü'l-Ğâbe* adlı eserleriyle öne çıkan bir âlim olan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), kader kavramını “ölçü ve düzen içerisinde takdîr etme”, kazâyı ise “yaratma” fiiliyle tanımlamaktadır. O, kader ile kazâ arasındaki ilişkiyi “temel” ve “bina” metaforuyla açıklayarak, kaderi bir yapının temeline, kazâyı ise bu temel üzerine inşa edilen binaya benzetmiştir. Bu yaklaşıma göre kader ve kazâ, birbirini tamamlayan ve ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır. Bu iki unsurun birbirinden ayrılması durumunda yapının, yani ilâhî düzenin, bütünlüğünün bozulacağına dikkat çekmiştir.¹⁶⁵

Kader kelimesi, Arapça’da yalnızca “takdîr etmek” ya da “ölçü belirlemek” anlamında değil, aynı zamanda “çömlek” ya da “kap” gibi maddi nesneleri ifade eden anlamlarda da kullanılmaktadır. Bu anlam çeşitliliğine örnek olarak İbn Abbas’tan rivâyet edilen bir hadis zikredilebilir. Nitekim İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) rivâyet edilen bir hadise göre, Hz. Peygamber bir yemek sırasında tencereden kemikli bir et parçası çıkararak onu yemiştir.¹⁶⁶ Bu rivâyette, “tencere” anlamına gelen kelime “kıdr” lafzıyla ifade edilmiştir. Bu ise kader kelimesinden türetilmiştir.

Hadis literatürü incelendiğinde, kader kavramının İslâm düşüncesinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Hz. Peygamber’in hadisleri, kaderin Allah tarafından belirlenen bir ilâhî takdîr olduğu ve insanın bu takdîre îmân etmesi gerektiği yönünde çeşitli açıklamalar içermektedir. Kader inancı, Müslüman bireyin hayatına anlam katan, ona sabır, tevekkül ve rızâ kazandıran bir inanç ilkesi olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁷ Hz. Peygamber’in hadislerinden hareketle kader inancının, bireyin Allah’a olan teslimiyetini güçlendiren, sabır ve tevekkül bilincini geliştiren bir unsur olduğu görülmektedir. Hadisler ışığında kader inancının doğru anlaşılması, bireyin hem dünya hem de ahiret hayatında huzurlu ve bilinçli bir yaşam sürmesine katkı sağlamaktadır.

¹⁶⁵ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer* (Katar: Vizâratü'l Evkâf ve's-Suûni'l İslâmiyye, ts.), 3435.

¹⁶⁶ Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, “Et’ime”, 18, (No. 5405).

¹⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1-2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KELÂMÎ MEZHEPLERİN KADER ANLAYIŞLARI

İslâm düşünce geleneğinde kader meselesi, farklı mezhepler arasında çeşitli yorum ve yaklaşımların doğmasına zemin hazırlamış, bu çerçevede zihinleri meşgul eden derin tartışmalara ve özgün bakış açılarına kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda, ilâhî sıfatlar temelinde yapılan değerlendirmeler, tartışmalarda belirleyici bir rol oynamaktadır. Bazı âlimler, Allah'ın ilim, irâde ve kudret sıfatlarının herhangi bir sınırlamaya tabi tutulabileceği endişesiyle insan fiillerinin tamamını ilâhî irâdeye dayandıran cembrî bir anlayışı benimsemiş ve fiilleri doğrudan Allah'a nispet eden bir görüş geliştirmiştir. Buna mukabil, bazı âlimler ise insanın özgür irâdeye sahip olduğunu ve fiillerini kendi tercihi doğrultusunda gerçekleştirdiğini savunarak, insan irâdesini mutlaklaştıran bir yaklaşımı benimsemiştir.

Bu konuda Ehl-i Sünnet âlimleri, her iki aşırı uçtan kaçınarak, ilâhî kudretin mutlaklığı ile insanın fiillerinden sorumlu olması arasındaki dengeyi esas alan mutedil bir görüşü benimsemiştir.

Bu bölümde öncelikle Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye kader anlayışı ele alınacaktır. Akabinde Kaderiyye, Mu'tezile ve Cebriyye mezheplerinin kader anlayışları aktarılacaktır. Son olarak ise Yeni İlm-i Kelâm âlimlerinin kader düşünceleri incelenecektir.

3.1. MÂTÜRÎDİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI

Mâtürîdiyye Mezhebi, İmâm Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) i'tikâdî düşüncelerini esas alarak, bu görüşlerin İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından teorik ve metodolojik açıdan geliştirilmesiyle şekillenmiştir.¹⁶⁸ Bu sebeple Mâtürîdîliğin kurucusu olarak İmâm Mâtürîdî gösterilmektedir.¹⁶⁹ Hicrî 2. yüzyılın başlarından itibaren Hz. Peygamber'in ve Ashâbı'nın inanç esaslarına ters düşen anlayış ve fikirlerine karşı Ebû Hanîfe, bu hususta büyük mücadelelerde bulunmuştur. Bu akımlar zamanla mezhep haline gelmesiyle birlikte bu fikirleri temsil edenlere karşı küçük risâleler yazılmaya başlanmıştır. Onun başlatmış olduğu bu mücadele, taraftarlarınca devam ettirilerek ortaya çıkan bu şifâhî ve yazılı bütün birikimler sonraki dönemlere aktarılmıştır. Bunun üzerine ise İmâm Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin yakın takiçisi olarak bu görevi üstlenmiştir. Bu anlamda kelâm âlimleri Mâtürîdiyye Mezhebi'nin asıl kurucusunun İmâm Âzam Ebû Hanîfe olduğunu, onun açıkladığı esasları,

¹⁶⁸ Ethem Ruhi Fıglalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 149.

¹⁶⁹ Fıglalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 148.

naklin yanında aklî delillerde de güçlendirdiğini kaydetmektedirler. Bu birikim üzerine kendi birikimini de ekleyen İmâm Mâtürîdî, el-Fıkhu'l-ekber geleneği üzerine kendi akâid ve kelâm sistemini kurmuştur. Bu sistemini de *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde ortaya koymuştur. Söz konusu eser incelendiğinde, İmâm Mâtürîdî'nin naklin yanında akla da büyük önem verdiği ve cedel-münâzara üslûbunu da benimsediği görülecektir.¹⁷⁰ Kitabın baş tarafında ise îmânı taklid fikriyatını tenkit etmiş, hakikatin dinin iki temel esası olan akıl ve nakil ile bilinebileceğini savunmuştur.¹⁷¹ Bu büyük İmâm'ın kelâm sistematüğini içeren ve kelâmî bir eser niteliği taşıyan ünlü dirâyet tefsiri *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, onun öğrencilerine yaptığı ders takrirlerinden meydana gelmiştir.¹⁷² Bu eser, İmâm Mâtürîdî'nin, dirâyet tefsirinin kurucusu olduğunu gösteren önemli bir kaynaktır.¹⁷³

İmâm Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin yolunu takip ederek müteşâbih lafızların te'vîlinden uzak durmuştur. Örneğin "*Allah, arşa istiva etti*"¹⁷⁴ meâlindeki âyetin îzâhında te'vilden uzak durmuş, murâd-ı ilâhîye îmân ettiğini bildirmiştir.¹⁷⁵ Mâtürîdî anlayışa göre bütün yaratıkların fiil ve sözleri, Allah'ın kaderiyle meydana gelmektedir. Yani Allah'ın yarattığı her şey O'nun kaderine bağlıdır. Buna göre, kader konusu iyilik-kötülük, fayda-zarar, zaman-mekân, mükâfat-azap gibi bütün konuları içermektedir.¹⁷⁶

İmâm Mâtürîdî, kader meselesini, insanlara ait bütün fiillerin Allah tarafından yaratılıp yaratılmadığı sorunu çerçevesinde ele alır. Buna göre fiillerin yaratılıp yaratılmadığı sorunun çözüme kavuşturulmasıyla, meselenin büyük kısmının halledilmesine olanak sağlayabileceği düşünülmektedir.¹⁷⁷

Kader kavramını iki mânâda kullanan İmâm Mâtürîdî, ilk olarak bir şeyin oluşması esnasında onun sahip olduğu konumun ve değerinin önemini vurgular. Bundan yola çıkarak kaderin hüsün-kubuh, hayır-şer, hikmet-sefeh kavramlarının taşıdığı mâhiyet üzere yaratmak olduğu görüşündedir. Yani her şeyin kendi özelliğine uygun biçimde yaratılışının isabetli olması gerekmektedir. Mâtürîdî bu konuda "Cibrîl Hadîsi"¹⁷⁸ adıyla bilinen, Hz.

¹⁷⁰ Bekir Topaloğlu, "Kitâbü't-Tevhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/117-119.

¹⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 79.

¹⁷² Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 227-228.

¹⁷³ Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/32-33.

¹⁷⁴ Tâhâ 20/5.

¹⁷⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2011), 115.

¹⁷⁶ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akâidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2022), 152.

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, 582-583.

¹⁷⁸ Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, "İmân", 1, (No. 1).

Peygamber’den rivâyet edilen ve îmânın esasları içine dâhil edilen kader konusuna ilave olarak hayrı da şerri de Allah’tan bilmesini örnek olarak vermiştir. İmâm Mâtürîdî ikinci olarak ise, kulların fiillerinin zamanını ve mekânını takdîr etmelerinin mümkün olmadığını, ayrıca onların kendileri hakkındaki konuların detaylarına nüfûz edemeyecekleri görüşündedir. Buna göre, kullara ait bütün fiillerin kendilerinden ortaya çıkması mümkün değildir. Çünkü kulun elinde, işlediği fiil hakkında detaylı bilgi mevcut değildir.¹⁷⁹

Rivâyetlere göre, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Ömer (ö. 23/644) arasında kader meselesi üzerine bir tartışma gerçekleşmiştir. Bu tartışmada Hz. Ebû Bekir, “iyiliklerin Allah’tan, kötülüklerin ise insanın nefsinden kaynaklandığını” ifade etmiştir. Buna karşılık Hz. Ömer, “hem iyiliklerin hem de kötülüklerin izafe edileceği yegâne varlığın Allah Teâlâ olduğunu” savunmuştur. Konu Hz. Peygamber’e intikal ettiğinde, tüm mahlûkât arasında kader konusunu ilk defa konuşanların Cebrâil ve Mikâil olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer’in görüşüne benzer bir görüşü Cebrâil’in, Hz. Ebû Bekir’in görüşüne benzer bir yaklaşımı ise Mikâil’in dile getirdiğini bildirmiştir. Hakem olarak bulunan İsrâfil ise hayrın da şerrin de Allah Teâlâ’dan olduğunu hükme bağlamıştır. Bu hükmün ardından Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir’e yönelerek, Allah’ın şeytanı yaratmasının belirli bir hikmete dayandığını ve dolayısıyla hayrın ve şerrin Allah’tan olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰ Bu rivâyetten hareketle, kader meselesinin yalnızca insanlar arasında değil, aynı zamanda melekler nezdinde de önemli bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Kader’in insanın irâdesini kaldırmadığının en büyük delili, Allah’ın ilim sıfatında tesir etme özelliğinin bulunmamasıdır. Bir olayın olacağını bilmek o olayın gerçekleşmesine etki etmez. Bu sebeple insan, fiillerinde mecbur değil, irâde sahibidir. Konuyla ilgili olarak Hz. Ali’ye (ö. 40/661) bir ihtiyarın seyahat sırasında, “seyahatlerinin kazâ ve kaderle olup olmadığını” sorması, Hz. Ali’nin ise “insanı zorlayan bir kazâ ve kaderinin olmadığını, olması durumunda ise sevap ve cezanın yersiz olacağını” söylemesi dikkat çekicidir. Bundan dolayı insanın herhangi bir fiili kaderinde olduğu için değil, zaten o fiili işleyeceği için kaderinde geçmektedir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, 585.

¹⁸⁰ Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsa‘* (Kâhire: Dâru’l-Harameyn, 1415), 3/112.

¹⁸¹ Ebû’l-Müntehâ Şihâbü’l-Dîn Ahmed b. Muhammed el-Mağnîsâvî, *el-Fıkhü’l-Ekber Şerhi* (İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2023), 18; Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akâidi (Mülelhas İlm-i Tevhîd)* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2014), 85.

Hanefî-Mâtürîdî çizgide bir âlim olan Saffâr'a (ö. 534/1139) göre, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna î mân etmek her mü'min'e farzdır. Allah hayrı yarattığında kulları için bu hayır olur, şerri yarattığında ise bu, kulları için şer olur ki ondan sakınsınlar. Bu sebeple şerri ve hayrı yaratan Allah, bunu kullarından itaatkâr ve âsî olanları ortaya çıkarmak için böyle yapar.¹⁸² Buna örnek olarak ise kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden maksadın itaat eden ile isyan edenin ortaya çıkarılması âyeti verilmektedir.¹⁸³

Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye (ö. 508/1115) göre, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığının ispat edilmesi, kader meselesinin de bu doğrultuda ispatlanmasını gerektirmektedir. Ona göre, kaderin ispat edilebilmesi için öncelikle kulun fiillerinin yaratıcısının belirlenmesi gerekmektedir. Nesefî, kader kavramının iki temel anlam taşıdığını ifade etmektedir. Birinci anlamda kader, varlıkların kendilerine özgü bir düzen ve ölçü çerçevesinde ortaya çıkmasını sağlayan bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, her şey zıtları aracılığıyla bilinir; hayır ve şer, güzellik ve çirkinlik, iyilik ve kötülük, hikmet ve sefihlik gibi kavramlar, anlamlarını ve varlıklarını birbirine borçludur. Nitekim çirkinlik olmasa güzellik kavranamaz, gece olmasa gündüzden bahsedilemez, kötülük bulunmasa iyiliğin mâhiyeti anlaşılamaz.¹⁸⁴

İkinci anlamda ise kader, fiillerin zaman ve mekân açısından, günah ve sevap ekseninde, nasıl gerçekleşeceklerse o şekilde irâde edilmesi anlamına gelmektedir. Buna göre, kulların tüm fiilleri Yüce Allah'ın belirlemesi ile meydana gelmektedir. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye göre, kullara ait tüm fiillerin yegâne yaratıcısı Allah'tır. Bu nedenle, iyi ya da kötü tüm fiiller Allah tarafından yaratılmaktadır. Ancak, fiilin işlenmesi esnasında kula güç yetirme yetkisi verilmektedir. Bu yetki, fiilden önce veya sonra değil, yalnızca fiilin gerçekleştiği anda bahsedilmektedir. Zira kul, fiilleri itibarıyla Allah'ın mahlûkudur. Bu görüşe delil olarak, "Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı"¹⁸⁵ âyeti gösterilmektedir.¹⁸⁶

Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l-'Aķā'id* adlı eserinde, kullara nispet edilen bütün fiillerin ancak Allah'ın hükmü, irâdesi ve takdîriyle oluştuğunu ifade eder. Ona göre, yaratılmış her varlık; taşıdığı güzellik, çirkinlik, fayda ve zarar gibi vasıflar ile, bunlar

¹⁸² Ebü İshâk Rüknuddîn (Rüknu'lislâm) İbrâhîm b. İsmâîl b. İshâk ez-Zâhid es-Saffâr, *Telhîşü'l-Edille li-Kavâ'id-i't-Tevhîd* (Beyrût: Müessesetür'r-Reyyân, 2011), 176.

¹⁸³ el-Bakara 2/143.

¹⁸⁴ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *et-Temhîd li-Kavâ'id-i't-Tevhîd*, ed. Ali Tarık Ziyat Yılmaz (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 129.

¹⁸⁵ es-Sâffât 37/95.

¹⁸⁶ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2022), 114.

netîcesinde hak kazanacağı mükâfat veya mârûz kalacağı cezâ bakımından, ilâhî bir ölçü, hikmet ve belirlenmiş bir takdir dâhilinde varlık sahnesine çıkar.¹⁸⁷

Mahlûkâtı yaratan ve onların kaderlerini belirleyen Cenâb-ı Hak'tır. Kâinatta gerçekleşen bütün iş ve işlemler ancak O'nun takdîriyle olmaktadır. Hiçbir oluşum yoktur ki O'nun belirlemiş olduğu kaderinin dışında cereyan etsin. Bu anlamda kader, güzel-çirkin, hikmet-sefeh, hayır-şer konularının, hangi hal üzere olacaklarsa o durum üzerine sınırlanmasıdır ki buna hikmet denmektedir. Hikmet, fiilleri lâıyk olduğu hal üzere yaratma anlamındadır. Kaderin bir diğer mânası ise, sözü edilen bu durumların beyan edilmesidir. Bu sebeple kader, her şeyi olacağı hal üzere sınırlamayı ve beyan etmeyi ifade etmektedir.¹⁸⁸

Kader, Cenâb-ı Hak'ın mahlûkâtı üzerinde gizlemiş olduğu bir sır olarak nitelendirilmektedir. Öyle ki, bu sırta ne Allah'a en yakın melekler vâkıf olabilir ne de peygamberler bu bilgiyi tamamen idrâk edebilir. Bu nedenle, kader konusuna gereğinden fazla dalmak, akıl ve fikir yürütmek uygun görülmemiş, bu konuda aşırılığa kaçanlar ise eleştirilmiştir. Zira kader üzerine fazlaca düşünmek ve bu konuda spekülasyon yapmak, insanı şüphe ve vesveseye sürükleyebilir.¹⁸⁹ Buna sebep ise Allah Teâlâ'nın, mahlûkatından kaderi gizlemiş olması gösterilmektedir. Delil olarak ise Allah'ın yapmış olduklarından dolayı sorgulanamayacağı, ancak kulların fiillerinden dolayı sorguya çekilecekleri âyeti getirilmektedir.¹⁹⁰

Kaderin gizlenmesinin ve insanların bu konuda spekülasyona girmelerinin yasaklanmasının hikmetlerinden biri, bu bilginin elde edilmesine dair herhangi bir imkânın bulunmamasıdır.¹⁹¹ Zira kullar daha yaratılmadan önce, onların kaderi Allah Teâlâ'nın ilminde sabit hâlde mevcuttur. Çünkü Allah'ın sıfatları kadîm olup zaman ve mekândan münezzehtir. Bu sıfatlardan biri olan “ilim” sıfatı, ezelde meydana gelecek her şeyin Allah tarafından önceden bilindiğini ifade etmektedir.¹⁹²

Kaderi inkâr eden kimselerin Allah'ın düşmanı oldukları ve lânete uğradıkları bildirilmiştir. Kişinin kaderi inkâr etmesi durumunda, Allah'a karşı bir meydan okuma içerisinde bulunduğu ve bu nedenle en büyük azabı hak ettiği vurgulanmaktadır. Kesin delillerle

¹⁸⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*, ed. Ali Kemâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2017), 83.

¹⁸⁸ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *Şerhu'l-'Akîdetü't-Tahâviyye* (Beyrût: Dâru'l-Beyrût, 2009), 48.

¹⁸⁹ Bâbertî, *Şerhu'l-'Akîdetü't-Tahâviyye*, 79-80.

¹⁹⁰ el-Enbiyâ 21/23.

¹⁹¹ Bâbertî, *Şerhu'l-'Akîdetü't-Tahâviyye*, 80.

¹⁹² Bâbertî, *Şerhu'l-'Akîdetü't-Tahâviyye*, 48.

sabit olan kaderi reddeden kimselerin hasta bir kalbe sahip oldukları, iftiracı, yalancı, günahkâr ve fâcîr olarak nitelendirildikleri de ifade edilmektedir.¹⁹³

Kader, öz itibarıyla bir düzeni ve sistemi ifade etmektedir. Örneğin; suyun akışkanlığı, taşın sertliği, ateşin yakıcılığı, yerçekimi kânunu, rüzgarların oluşumu, ısının maddeleri belirli bir yasa çerçevesinde genişletmesi ve hayvanlardaki içgüdüsel davranışlar, kaderin kapsamı içerisinde yer alan doğal olgulardır.¹⁹⁴ Özetle kader, sadece insan davranışlarını değil, evrendeki tüm doğal düzeni ve yasaları da içine alan ilâhî bir sistem ve ölçüdür.¹⁹⁵

Bu düzen çerçevesinde, bir ağaç gelişimini çekirdeğine yerleştirilen program doğrultusunda sürdürmekte, güneş bu programa uygun şekilde ışık ve ısı yaymakta, yağmur canlıların ihtiyacına cevap verecek biçimde hayat kaynağı olmakta ve yıldızlar ile galaksiler bu kozmik düzen içerisinde hareket etmektedir. Aynı şekilde, kader programına göre sonbaharda adeta ölü bir hâl alan tabiat, bahar mevsimiyle birlikte haşrin bir numûnesi gibi yeniden canlanmaktadır. Yine kaderin bu düzenleyici işleyişi doğrultusunda, insanın tükettiği her lokma çeşitli aşamalardan geçerek vücutta dağıtılmakta, hücreye, kana, ete, kemiğe ve göze dönüşerek hayat bulmaktadır.¹⁹⁶

Kader yalnızca teolojik bir mesele olmaktan öte, ontolojik bir düzeni ve evrendeki tüm oluşları kuşatan ilâhî bir sistem olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlayışa göre, kaderin varlığı Allah'ın mutlak ilim, irâde ve kudret sıfatlarının bir tezahürü olup; mahlûkatın en küçük fiilinden kâinattaki en büyük düzene kadar her şey O'nun ilim ve takdîriyle cereyan etmektedir. Bununla birlikte, kulun fiilleri açısından irâde özgürlüğü tamamen yok sayılmamış, fiilin yaratılması ile kulun kesbi arasındaki ayrım korunarak sorumluluk ilkesi muhafaza edilmiştir.

Kulların fiilleri konusunda Ehl-i Sünnet'in öncü âlimleri konuyu detaylıca incelemiş ve vuzûha kavuşturmuşlardır. Bu konuda istikâmet üzere (i'tidâl) bir yol takip etmişler, ölçü ve dengeyi muhâfaza etmişlerdir.¹⁹⁷ Bu yoldan ayrılanlar ise yer yer ifrât ve tefrîte kaçmışlardır.¹⁹⁸

Sonuç olarak, Mâtürîdiyye düşüncesinde kader, “Allah'ın her şeyi kuşatan ezeli bilgisi ve hikmetiyle evrendeki tüm varlıkları belli bir ölçü ve düzen içinde yaratması” anlamına gelir. Bu düzen, hayır ve şerri kapsar; fakat kulun irâdesi göz ardı edilmez. Zira Allah'ın bir fiili

¹⁹³ Bâbertî, *Şerhu'l- 'Akâidetü't-Tahâviyye*, 85.

¹⁹⁴ Kazancı, *İslâm Akâidi*, 268-269.

¹⁹⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 76.

¹⁹⁶ İsmail Mutlu, *İnsan Kadere Mahkûm Mu?* (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2015), 1/32.

¹⁹⁷ Mustafa Çağrıcı, “İ'tidâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/456-457.

¹⁹⁸ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *Ehl-i Sünnet Akâidi Nesefî Akidesi Şerhi*, çev. Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 75.

bilmesi, onu kul adına gerçekleştirmesi anlamına gelmez. Dolayısıyla kader, insanı zorunluluğa sevk eden bir sistem değil; aksine onun sorumluluğunu ve imtihan alanını şekillendiren bir ilâhî düzendir. Bu anlayış, hem Allah'ın kudretini hem de kulun sorumluluğunu dengeleyen bir tevhit eksenli yaklaşım sunmaktadır.

3.2. EŞ'ARİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI

Eş'ariyye Mezhebi'nin kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'dir (ö. 324/935-36).¹⁹⁹ Yemen'de yaşayan Eş'ar kabilesine mensup olduğu bilinen ve sahâbenin önde gelen isimlerinden biri olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) soyundan geldiği için "Eş'arî" nisbesiyle tanınmıştır. Ehl-i Sünnet inancının yayılmasına önemli katkılar sağlaması dolayısıyla "Nâsırüddin" unvanıyla anılmaktadır.²⁰⁰

İmâm Eş'arî, başlangıçta Mu'tezilî düşünceye mensuptu. Ancak daha sonra hocası ve üvey babası Ebû Ali el-Cübbâ ile arasında yaşanan meşhur "İhve-i Selâse" hadisesinin ardından bu mezhepten ayrılmıştır.²⁰¹ Ancak İmâm Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışının sebebinin gördüğü bir rüya ile olduğunu söyleyenlerin de olduğunu hatırlatmak gerekir.²⁰² Bu ayrılık, onun Ehl-i Sünnet anlayışını benimsemesine yol açmış ve hayatı boyunca bu çizgide bir savunucu olarak varlık göstermesine neden olmuştur. Abdüllatif Harputî, İmâm Eş'arî'yi ve Selefleri Ehl-i Sünnet'in kurtuluşa eren fırkası yani "Fırka-i Nâciye" olarak kabul etmektedir.²⁰³

İmâm Eş'arî, diğer mezheplerden farklı olarak, kazâ kavramını "Allah'ın her şeyi önceden bilmesi", kader kavramını ise "bilinen şeylerin zamanı geldiğinde gerçekleşmesi" olarak tanımlamaktadır.²⁰⁴ Bu bağlamda, Mâtürîdîler kader-kazâ sıralamasını esas alarak tanımlamalarını bu doğrultuda yaparken, Eş'arîler kazâ-kader sıralamasını benimsemekte ve tanımlarını buna göre şekillendirmektedir.²⁰⁵ Başka bir ifadeyle, Mâtürîdîler'in kader olarak adlandırdığı kavrama, Eş'arîler kazâ demektedir.²⁰⁶

Eş'arîler, Allah Teâlâ'nın, insanları yaratmadan önce ecellerini, rızıklarını ve tüm fiillerini belirlediği, ayrıca kıyamete kadar meydana gelecek bütün olayların Levh-i mahfûzda

¹⁹⁹ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 146.

²⁰⁰ İrfan Abdülhamit, "Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 11/444; Emin Arık, *Deizm ve Ateizm Çıkmazı* (İstanbul: Hayykitap, 2019), 89.

²⁰¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 164.

²⁰² Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 146.

²⁰³ Abdüllatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, çev. Muammer Esen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 84.

²⁰⁴ Akseki, *İslâm Dîni (İ'tikât, İbâdet ve Ahlâk)*, 96.

²⁰⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 13.

²⁰⁶ Mutlu, *İnsan Kadere Mahkûm Mu?*, 1/34; Aygân, *Kelâm Tarihi*, 47.

kaydedildiği görüşündedirler. Levh-i mahfûzda her şeyin kayıtlı olduğuna dair Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli âyetlerde beyanda bulunmaktadır.²⁰⁷ Bu bağlamda, kayıt altına alınan bu bilgiler doğrultusunda, kötülerin yüz üstü şeklinde ateşe sürülerek cezalandırılıcakları bildirilmiştir.²⁰⁸ Zikredilen bu bilgiler, İmâm Eş'arî'nin "el-İbâne" adlı eserinde İkinci Kitap olarak zikredilen "Ehl-i Sünnet'in Akâid Metodu" adlı kitabın İkinci Bölümü'nde geçmektedir.²⁰⁹

Eş'arî âlimlerinden Malatî (ö. 377/987), kader meselesine özel önem veren bu mezhebin düşünürlerden biridir. Bu konuya dair değerlendirmelerine *et-Tenbih ve'r-Red* adlı eserinde yer vermiştir.²¹⁰ Ancak kader meselesinin mâhiyetine dair herhangi bir tanımlama yapmamıştır; zira kaderi, Allah'ın bir sırrı olarak görmektedir. Bu bağlamda, İslâm dünyasında ortaya çıkan iki uç görüş olan Cebriyye ve Kaderiyye'nin aşırılıklarını reddetmiş ve bu yaklaşımların hakikatten uzak olduğunu ifade etmiştir.²¹¹ Ona göre, insan ne tamamen kaderin mahkûmudur ne de mutlak anlamda özgür bir varlıktır.²¹²

Malatî'ye göre kader, Allah'ın ezeli takdîri olup, Allah her şeyi ezeli ilmiyle bilmiş ve buna göre takdîr etmiştir. Kâinatın ilk oluşumundan kıyamete kadar meydana gelecek tüm hadiseler, insanın doğumu ve ölümü, rızkının miktarı gibi konular ezelde belirlenmiştir.²¹³ Bu çerçevede, kaderin kazâya yön verdiği ifade edilmektedir.²¹⁴

Malatî, kaderi inkâr etmenin kişiyi küfre sürükleyeceğini, şirke düşüreceğini ve sapkınlığa götüreceğini ifade etmektedir. Bu nedenle, kaderi inkâr eden bir kimse öncelikle tövbeye davet edilmeli, ancak bu hatasından dönmezse sürgün edilmesi ya da idam edilmesi gerektiğini belirtmektedir.²¹⁵ Malatî'nin aktardığına göre, kaderi inkâr edenlere karşı oldukça sert ifadeler kullananlar âlimler bulunmaktadır. Örneğin, bu kimselerin kaybolmaları hâlinde aranmamaları, hastalandıklarında ziyaret edilmemeleri gerektiği, hatta onların Deccâl'in

²⁰⁷ en-Neml 27/75; Kâf 50/4; el-Kamer 54/52-53; el-Burûc 85/22.

²⁰⁸ el-Kamer 54/52-53.

²⁰⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, ed. Orhan Üstün (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2019), 159.

²¹⁰ Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 161.

²¹¹ Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, 162.

²¹² Nesefî, *Ehl-i Sünnet Akâidi Nesefî Akidesi Şerhi*, 75.

²¹³ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2007), 121.

²¹⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, ed. İbrahim Halil Üçer, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/104.

²¹⁵ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, 144.

ordusuna mensup kişiler olarak değerlendirilip Allah tarafından lânetlendiği ve ümmetin Mecûsileri²¹⁶ olarak nitelendirildiği ifade edilmektedir.²¹⁷

Kader kavramı ele alındığında, ilk akla gelen meselelerden biri iyilik ve kötülüğün kaynağının ne olduğu sorusudur. Bu bağlamda, filozoflar yaratılmış olan tüm varlıkların ya bütünüyle ya da büyük çoğunluğuyla hayır içerdiğini savunmaktadır. Onlara göre, tamamen hayır olan unsurlar akıl ve nefistir; büyük oranda hayır içerenler ise içinde yaşadığımız maddi âlemdir. Bu görüşlerini, hastalıkların varlığına rağmen sağlığın daha yaygın olmasıyla örneklendirerek desteklemektedirler. Böylelikle, hayrın şerre kıyasla daha fazla olduğu sonucuna ulaşmaktadırlar. Filozoflar, hayrın baskın olduğuna dair bir kanıt olarak ateşi örnek göstermektedirler.²¹⁸

Ateşin insanlığa birçok fayda sağladığını, ancak aynı zamanda yakıcı özelliği sebebiyle zarar verebileceği malumdur. Ancak bir kişi ateşten zarar gördüğünde, ateşin bütünüyle kötü ve zararlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira ateşin yakıcı özelliği ortadan kalkarsa, ateş olma niteliğini kaybeder ve sunduğu faydalar da yok olur. Bu nedenle, ateşin yaratılmasındaki asıl amaç hayırdır. Ateş hiç yaratılmasaydı, bu durum birçok hayrın ortaya çıkmasını engelleyecek ve böylece bizzat kötülük meydana gelmiş olacaktı. Dolayısıyla yaratılan her şey bir hikmet üzerine yaratılmıştır. Bu açıdan yaratılan hiçbir şey nihai anlamda kötü olarak değerlendirilmemelidir.²¹⁹

Eş‘arî kelâm mezhebinin önde gelen isimlerinden İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111) kaderi, görünen ve görünmeyen âlemde meydana gelen tüm olayların Allah’ın irâdesi ve takdîri doğrultusunda gerçekleşmesi şeklinde tanımlar. Ona göre, Allah’ın dilediği şeyler mutlaka vuku bulur; dilemediği hiçbir şey ise gerçekleşmez. Hatta insanın en kısa sürede gerçekleştirdiği bir bakış veya düşünce dahi O’nun irâdesinin dışında değildir. Allah’ın hükmünü geri çevirecek herhangi bir güç bulunmadığı gibi, takdîrini değiştirebilecek hiçbir varlık da mevcut değildir. Allah’ın irâdesi dışında hiçbir canlı, en küçük bir zerreyi bile hareket ettiremez; onu durdurmak istese bile buna güç yetiremez. Ezelde takdîr edilen tüm olay ve hâdiseler, belirlenen zamanda meydana gelir; ne bir gecikme ne de bir öne alma söz konusu

²¹⁶ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Sünen”, 17, (No. 4691).

²¹⁷ Malatî, *et-Tenbih ve’r-Red*, 146.

²¹⁸ Şemseddin el-İsfahânî, *Kelâm’a Giriş*, ed. Ahmet Metin Kandemir, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023), 92.

²¹⁹ Hulusi Arslan, “Kelâm İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2023), 23.

olabilir. Gazzâlî, kader konusunun pek çok kişinin zihinsel yanılgıya düşmesine sebep olduğunu belirtmektedir.²²⁰

Bu bağlamda, Hz. Ömer’e kader hakkında soru sorulduğunda, onun bu konunun derin bir deniz gibi olduğunu ve içine dalınmaması gerektiğini ifade ettiği aktarılmaktadır. Aynı soru tekrar yöneltildiğinde, Hz. Ömer bu kez kaderi karanlık bir yola benzeterek, bu yola girilmemesi gerektiğini söylemiştir. Üçüncü kez sorulduğunda ise kaderin Allah’a ait bir sır olduğunu ve araştırılmaması gerektiğini belirtmiştir.²²¹

Diğer taraftan, Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) kaderi, mümkünâtın kazâyâ uygun bir şekilde yokluktan varlık sahasına çıkması olarak tanımlamaktadır. Ona göre, kazâ ezelde belirlenmiş olan şeyleri ifade ederken, kader, ezelde takdîr edilmeyip var olma ânını belirten bir kavramdır. Kazâ, bütün varlıkların Levh-i mahfûzda yer almasını ifade ederken, kader, şartların oluşmasının ardından varlıkların fiilen meydana gelmesini ifade etmektedir.²²²

Sonuç olarak Eş‘ariyye Mezhebi, kader anlayışını Allah’ın mutlak hâkimiyeti ve ezeli irâdesi temelinde şekillendirmiştir. Mezhebin temsilcileri, kaderi inkârın itikadî tehlikelerine dikkat çekerek, bu inancın korunması gerektiğini savunmuşlardır. Kaderin mâhiyetine dair farklı açıklamalar getirilmiş olsa da ortak nokta, her şeyin ilâhî takdîrle gerçekleştiği ve insanın bu düzende sınırlı bir rol oynadığıdır. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet inancının temel taşlarından biri olarak İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir.

3.3. KADERİYYE MEZHEBİNİN ANLAYIŞI

Kaderiyye kelimesi sözlük anlamı itibâriyle “kadere mensup olan, kader taraftarı” anlamlarındaki *kaderî* kelimesinden gelmektedir. Bununla birlikte ilk dönemlerden itibaren “kaderiyye” dendiğinde akla ilk gelen, bu mezhebin “kaderi tamamen inkâr ettikleridir.”²²³ Kaderi inkâr etmeleri ve şerrin yaratılmasını Allah’a vermedikleri için, tekfîr edilmeleri gerektiğini söyleyenler de bulunmaktadır.²²⁴

İmâm Mâtürîdî bu gruba neden “kaderiyye” dendiğini açıklarken ihtiyârî fiillerin kulun irâdesiyle gerçekleştiğini savunmaları ve Mecûsîler’in görüşü olan “kötülüğün yaratıcısının

²²⁰ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Kitâbü’l-Erba’in fi Uşûli’d-Dîn* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2003), 22.

²²¹ Gazzâlî, *Kitâbü’l-Erba’in fi Uşûli’d-Dîn*, 24.

²²² Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşavi (Kâhire: Dâru’l-Fazîle, ts.), 146.

²²³ Âsım Efendi, “*Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*”, “kadera”, 3/2270; İlyas Üzümlü, “*Kaderiyye*” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/64.

²²⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i Sünnet İ’tikâdı*, 77.

şeytan olduğunu” söylemeleri sebebiyle bu adı aldıklarını ifade etmektedir.²²⁵ Bazı tarihçiler, Kaderiyye mezhebine mensup bir grubun kaderi inkâr etmelerine rağmen bu isimle anılmasını şaşkınlıkla karşılamış ve bu durumun mantıksal gerekçesini anlamakta zorlanmışlardır.²²⁶ Zira bu mezhep mensupları, tüm fiilleri, irâdeyi ve yetkiyi yalnızca insana atfederek ilâhî takdîri reddetmişlerdir. Bununla birlikte kaderi inkâr etmeleri ve insanı fiillerinde hür kabul etmeleri bu adı almalarına sebep olmuştur.²²⁷

İstılahta Kaderiyye, “insanın hür ve bağımsız olarak hareket ettiğini, fiillerini sadece kendi güç ve kudretiyle yaptığını iddia eden grup” olarak tanımlanmaktadır.²²⁸

Kaderiyye mezhebi, tarihte Cemel Vak‘ası ve Sıffın Savaşı’nın ardından,²²⁹ Hâricîler ve Şîa’dan sonra ortaya çıkmış, i‘tikâdî anlamdaki ilk fırka olarak kabul edilmektedir. Ancak bu aşırı görüşleri savunan Kaderiyye daha sonraları mü‘tedil bir görüşe gelmeye başlamış ve Mu‘tezile tarafından temsil edilerek varlığını sürdürmüştür. Mu‘tezile âlimlerinden, Kâ‘biyye fırkasının reisi Belhî’ye (ö. 319/931) göre kader konusunda ilk konuşan ve gündeme getiren kişi, “Sinseveyh” diye tanınan Esvârîler’den Ebû Yûnus el-Esvârî’dir.²³⁰ Ancak bu konudaki genel görüş kader konusunda ilk konuşanın Ma‘bed el-Cühenî (ö. 83/702 [?]), olduğudur. Onu takip eden kişi ise Gaylân ed-Dimeşkî’dir (ö. 120/738 civarı).²³¹

Ehl-i Hadîs ve Kelâm ulemâsı arasında yer alan Lâlekâî’den (ö. 418/1027) nakledildiğine göre İmâm Evzâî (ö. 157/774), Ma‘bed el-Cühenî’nin kader konusunda Hristiyanlar’dan etkilendiğini bildirmektedir. Evzâî, kader hakkında ilk konuşan kişi olarak Hristiyanlık’tan İslâmiyet’e geçen, daha sonra tekrar Hristiyanlık’a dönen Suzân isminde bir Iraklı’nın olduğu görüşündedir.²³²

Lâlekâî’ye göre Kaderiyye mensupları, insanların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını, takdîr edilmediğini iddia ederler. Onlara göre fiiller, kulun kendi irâdesiyle

²²⁵ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 176.

²²⁶ Ebû Zehre, *İslâm’da İ‘tikâdî, Siyâsî ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, 128.

²²⁷ Zühdi Hasan Cârullah, *el-Mu‘tezile* (Kâhire: el-Ehliyetü’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1974), 6; Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2021), 38.

²²⁸ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 193-194.

²²⁹ Metin Yurdağür, *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2021), 132.

²³⁰ Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdülkadir Çoşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 524.

²³¹ Gölcük - Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 37.

²³² Ebû’l-Kâsım (Ebû’l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu Uşûli İ‘tikâdi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a*, 2003, 750.

meydana gelir ve bu sebeple “yaratma” eylemi Allah’a değil, insanın nefesine izâfe edilir. Bu görüş, fiillerin hakiki yaratıcısının Allah olduğunu reddetmek anlamına gelmektedir.²³³

Kaderiyye, insan fiillerinin fâilinin, bizzat insanın kendisi olduğunu söyleyerek Cebriyye’nin karşısında yer almaktadır. Kader konusunda Allah’ın hiçbir kudretinin bulunmadığını söyleyip gurura kapılarak, kendilerini iyi anlamdaki fiillerinin sahibi olarak görmektedirler. Kaderîler, fiillerinde tamamen özgür olduklarını ifade ederlerken, muhâlifleri onları bu ümmetin Mecûsîler’i olarak görmektedirler.²³⁴

Söz konusu bu rivâyeti yorumlayan İmâm Eş‘arî, onların küfre girdiklerini vurgular. Çünkü Allah’ın takdîr ve dilemesi olmadan kâfirlerin küfre girebileceğini söylemektedirler. Örnek olarak da şeytanın, Allah’ın takdîr etmediği halde küfre girmesi ve şer işlemesini verirler. Ancak onun bu görüşünü Kaderiyye’ye yapılan bir insafsızlık olarak değerlendiren ve söz konusu rivâyetin Hz. Peygamber’e atılan bir iftirâ olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır.²³⁵ Ona göre Kaderiyye’nin anlamı, kaderi kendilerine verip Allah’a vermemeleridir. Bu sebeple Kaderî’ler fiilleri Allah’a isnat etmeyip takdîr edici olarak kendilerini görürler.²³⁶

Ayrıca Hz. Peygamber, Kaderiyye’nin yanlış bir düşüncede olduğunu vurgulamak için ümmetinden iki gurubun olduğunu, İslâm’dan hiçbir paylarının olmadığını ve bu iki mezhebin de Mürcie ile Kaderiyye olduğunu bildirmiştir.²³⁷

Hanefî fakihi ve Mâtürîdî kelâmcısı Ebû İshâk es-Saffâr (ö. 534/1139), kaderî görüşe sahip kişilerin çoğunluğunun, Allah’ın isim ve sıfatlarının ezeli oluşunu inkâr ettiklerini söylemektedir. Bu görüşünde daha da ileri giderek, Allah’ın isim ve sıfatlarını reddettiklerinden dolayı Kaderîler’in, görmeyen ve duymayan putlara ibadet eden putperestlere benzediğini söylemiştir.²³⁸

Ünlü İskoç şarkiyatçı Macdonald (1863-1943) ve Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı Goldziher (1850-1921), Kaderiyye’nin tarih sahnesine Mu‘tezile’den daha önce doğduğunu ve

²³³ Lâlekâî, *Şerhu Uşûli İ’tikâdi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a*, 294.

²³⁴ Muhammed Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 273.

²³⁵ Mutlu, *İnsan Kadere Mahkûm Mu?*, 1/205.

²³⁶ Ebû’l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el- el-Eş‘arî, *el-İbâne ‘an Uşûli’d-Diyâne* (Beyrût, ts.), 57.

²³⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-şâhih* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2011), “Kader”, 13, (No. 2149).

²³⁸ Abdullah Demir, *Ebû İshâk es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2018), 224.

ona zemin hazırladığını, bu sebeple de Mu‘tezile’nin, Kaderiyye’nin mirasçısı ve mânevî evlatları gibi olduklarını ifade etmektedirler.²³⁹

Kader konusu, ilk kez Emevîler döneminde tartışılmaya başlanmıştır.²⁴⁰ Bu bağlamda, bazı görüşler aşırıya kaçmış ve insanın yaptığı her eylemde kendi irâdesinin bulunmadığını savunmuşlardır. Bu görüşün temel savunucuları, Cebriyye mezhebine mensup kişilerdir. Kaderiyye mensupları ise, diğer bir aşırılıkta, kulun irâdesini Allah’ın irâdesinden bağımsız olarak ele almış ve tüm fiillerin insanın kendisine ait olduğunu ileri sürerek kader anlayışını reddetmişlerdir.²⁴¹

Yine bazı araştırmacılara göre Hz. Muâviye, halifeliğini meşrû göstermek için kazâ ve kaderi öne sürmüş ve Cebri anlayışa sahip çıkararak desteklemiştir. Bu şekilde yapmış oldukları her türlü zulmü de meşrûlaştırmayı hedeflemişlerdir.²⁴²

Ancak zaman içerisinde Kaderiyye’nin Emevîler’e olan karşı duruşu amacından sapmış ve Allah’ın isim ve sıfatlarının yanlış yorumlanmasına kadar varmıştır. Her ne kadar bu yanlış yorumlar baş göstermeye başlamış olsa dahi onlara yapılan bazı eleştirilerin maksadını aştığı görüşünde olanlar da bulunmaktadır.²⁴³

Kader konusunda görüş beyân eden kişilerden biri de, selevin öncülerinden Hasan-ı Basrî’dir (ö. 110/728). Bu konuda tespit edilen ilk eser ona aittir.²⁴⁴ O, kulun mâsiyet adına gerçekleştirmiş fiillerinin Allah’a isnat edilemeyeceğini, çünkü bu konuda sorumlunun kulun bizzat kendisi olduğunu söylemiştir. Zamanla Ma‘bed el-Cühenî’nin de Emevîler’e karşı çıkmasıyla birlikte Kaderiyye ortaya çıkmıştır.²⁴⁵ Ma‘bed el-Cühenî, insanın saîd veya şakî olarak yazılmadığını, ancak bu niteliklere sonradan sahip olunduğunu savunmaktadır.²⁴⁶

Kaderîler, Allah’ın kötülük ve küfrü yaratmayacağını ileri sürerler. Bu görüş etrafında birleşmişler ve Allah’ın sadece iyilikleri yaratacağı fikri ağırlıklı görüşleri haline gelmiştir. Bu noktada Mu‘tezilîler’le aynı görüşte oldukları söylenebilir. Onlar da **salâh-aslah** meselesinde, Allah’ın kullar için sadece iyi ve faydalı şeyleri yaratacağı görüşüne sahiptirler.²⁴⁷ Ayrıca

²³⁹ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 274.

²⁴⁰ Ayğın, *Kelâm Tarihi*, 49.

²⁴¹ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *İslâm’da İ’tikâdî, Siyâsî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınları, 2021), 128.

²⁴² İrfan Abdülhamid, *İslâm’da İ’tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 277.

²⁴³ Mutlu, *İnsan kadere Mahkûm Mu?*, 1/138.

²⁴⁴ Ayğın, *Kelâm Tarihi*, 56.

²⁴⁵ Tarık, *Ehl-i Sünnet Akâidi (risâle fi ‘alâ’imi Ehl-i’s-Sünne ve ‘l-Cemâ’a İsnatân ve ‘t-Tis’ün)*, 28; Ayğın, *Kelâm Tarihi*, 50.

²⁴⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, “Kaderiyye”, 153.

²⁴⁷ Avni İlhan, “Aslah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/495-496.

Mu‘tezile kelâmcıları “vücûb alellah” şeklinde bir fikir brnimsemişler ve bu kavramı ilâhî adaletin ayrılmaz bir unsuru olarak görmüşlerdir. Buna göre vücûb, “kulların hem dünya hem de ahiret saadetine ulaşabilmeleri için gerekli olan fiillerin Allah tarafından yaratılmasının, ilâhî adalet gereği O’na vacip kabul edilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁴⁸

Kader meselesinde **ef‘âl-i‘ibâd** kavramı olarak bilinen kulların fiilleri konusu ise hicrî birinci asırdan itibaren dile getirilmiş ve çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu dönem aynı zamanda Emevîler’in iktidarına denk gelmektedir. Emevîler, aşırı baskı ve zulümlerine sebep olarak kaderi göstermişler ve sorumluluktan kaçmak istemişlerdir.²⁴⁹ Aktarıldığına göre onları cebrî anlayışa iten sebeplerin başında bitmek tükenmek bilmeyen Emevî muhâlefeti gelmektedir. Bu sebeple muhâlefetin susturulması ve halkta itaat kültürünün oluşturulması için “cebrî anlayış” yerleştirilmeye çalışılmıştır.²⁵⁰

Kaderiyye, görüşlerinden dolayı birçok kez eleştiri ve tenkîde marûz kalmıştır. Öyleki Kaderiyye’nin, Cebriyye’den daha tehlikeli olduğu vurgulanmış ve Cebriyye’ye yöneltilen eleştirilerden daha fazlasını hak ettikleri söylenmiştir. Buna sebep olarak ise Allah’ın sadece genel olan şeyleri bildiğini, ayrıntı meselelerle uğraşmadığını, Allah’ın irâde ve bilgi sahibi olmadığı iddiasında olmaları gösterilmiştir.²⁵¹

Kaderiyye’nin bu i‘tikâdî görüşleri dikkate alındığında ise onları küfürle ithâm etmemek gerektiğini de söyleyenler mevcuttur. Bunun sebebi olarak ise, kulların bütün yönleriyle yaratıcı olmayıp Allah’ın onlara vermiş olduğu özellik ve cihâzatlarla fiillerini gerçekleştirdiklerini söylerler.²⁵²

Sonuç olarak Kaderiyye, insan irâdesi ve fiilleriyle ilgili en tartışmalı yaklaşımlardan birini temsil eder. İnsanın fiillerinde tamamen özgür olduğunu, bu fiillerin Allah tarafından takdîr edilmediğini ve yaratılmadığını savunarak ilâhî kader anlayışını reddeder. Böylece Cebriyye’nin tam karşı kutbunda yer almıştır. Bu yaklaşım, insanı sorumluluk sahibi kılmak ve Allah’ı kötülüğün faili olmaktan tenzih etmek amacıyla ortaya konmuş olsa da, ilâhî ilim, kudret ve yaratma sıfatlarını sınırlamaya kadar varan sonuçlar doğurmuştur. Bununla birlikte ortaya koyduğu fikirler, İslâm düşünce tarihinde özgürlük, sorumluluk ve ilâhî adâlet gibi temel

²⁴⁸ Salih Sabri Yavuz, “Vücûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/135-136.

²⁴⁹ Yurdağür, *Kelâm Tarihi*, 131.

²⁵⁰ Mutlu, *İnsan Kadere Mahkûm Mu?*, 1/41.

²⁵¹ Ebü’l-A‘lâ el-Mevdûdî, *Cebir ve Kader Problemi*, ed. Faik Akcaoğlu (İstanbul: Hilal Yayınları, 2018), 25.

²⁵² Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akâidi (Mülehhas İlmi-i Tevhîd)* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2014), 84.

meselelerin tartışılmasına zemin hazırlamış ve kelâm ilminin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

3.4. MU‘TEZİLE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI

Ehl-i Sünnet ulemâsı tarafından kader görüşleri en çok eleştirilen ve reddiye yapılan mezheplerin başında Mu‘tezile gelmektedir. Bu açıdan söz konusu mezhep, görüşlerine yer verilmesi gereken önemli bir konumda bulunmaktadır. Mu‘tezile Mezhebi, kader anlayışı bakımından genel hatlarıyla Kaderiyye mezhebi ile ortak bir görüş etrafında birleşmektedir.²⁵³

Mu‘tezile, “Ashâbu’l-adl ve’t-Tevhîd” diye de isimlendirilmektedir.²⁵⁴ Bu ismi Lâkap olarak “Kaderiyye ve Adliyye” diye de anılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber’den nakledilen “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir”²⁵⁵ tarzındaki hadisin tehdidinden sakınmak adına bu hadisin çeşitli mânaları ihtivâ ettiğini, kaderi ve hayrın-şerrin Allah’tan olduğuna îmân edenlerin de bu isimle zikredildiklerini iddia etmektedirler. Sıfâtiyye, Mu‘tezile’nin tam karşısında yer alırken, Cebriyye ve Kaderiyye de birbirine tam anlamıyla zıt kutuplardır.²⁵⁶

Kādî Abdülcebbâr’a göre İslâm’da ortaya çıkan ilk fırkalar sırasıyla Hâricilik, Mürcie ve Kaderiyye’dir.²⁵⁷ Buna göre kader meselesi ilk zamanlardan itibaren çokça tartışılmış ve ayrışmaya sebep olmuştur. Bu sebeple mezhep mensuplarının kader tanımları da değişiklik göstermektedir.²⁵⁸ Mu‘tezile’nin isimlendirilmesi genel olarak benimsediği görüşler üzerinden şekillenmiştir.²⁵⁹

Mu‘tezile kendi içinde de bir takım fırkalara ayrılmıştır. Bunlar: Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtiyye ve Cübbiyye’dir.²⁶⁰

Mu‘tezile âlimleri, Allah’ın, îmânı güzel, küfrü ise çirkin olarak değerlendirdiği konusunda ortak bir kanaate sahiptirler. Bu düşüncenin temelinde, îmânın hem ismen hem de

²⁵³ Ebü’l-Hasen Ebü’l-Usr Fahrü’l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî, *Usûlü’l-d-Dîn* (Kâhire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Tûras, 2003), 257.

²⁵⁴ Cârullah, *el-Mu‘tezile*, 5; İbrâhîm et-Tabbâh Ahmed Emîn, *Fecrü’l-İslâm* (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1969), 296.

²⁵⁵ Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Arabiyye, 2009), “Sünen”, 17, (No. 4691).

²⁵⁶ Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal* (Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, ts.), 56.

²⁵⁷ Ebü’l-Hasen el-Hemedânî Kādî Abdülcebbâr, *Teşbîtü Delâ’ili’n-Nübüvve* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023), 76.

²⁵⁸ Mutlu, *İnsan kadere Mahkûm Mu?*, 1/31.

²⁵⁹ Aygân, *Kelâm Tarihi*, 85.

²⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 59-96.

mâhiyet itibarıyla güzel olduğu hükmünün, küfrün ise hem isim hem de içerik bakımından çirkin olduğu hükmünün Allah tarafından belirlenmiş olduğu inancı yatmaktadır. Buna bağlı olarak, Allah kâfiri henüz küfre düşmeden yaratmış, ancak kişi sonradan küfrü kendi irâdesiyle seçerek kâfir olmuştur. Aynı şekilde, mü'mini de îmâna girmeden önce yaratmış, fakat kişi kendi irâdesiyle îmânı tercih ederek mü'min olmuştur.²⁶¹

Mu'tezilî anlayışa göre insanın işlemiş olduğu bütün günahlar, Allah'ın kaderine değil kulun kendine bağlanmaktadır. Dolayısıyla kul, kendi fiillerinin yaratıcısı konumundadır.²⁶² Bu anlayışa göre bütün kötülükler ve bunların yaratıcısı, bizzat insanın kendisidir. Onlar, Allah'ı kötülüklerden tenzih etmek adına, meydana gelen herhangi bir kötülüğü Allah'a değil, fiili yapana nispet etmektedirler.²⁶³ Bu görüşleri sebebiyle Mu'tezile'ye "Seneviyye" ismi verilmiştir.²⁶⁴

Mu'tezile, kader konusundaki görüşlerini desteklemek için Kur'an'dan delil getirme yolunu tutmuşlar ve kendi görüşlerine aykırı görünen ayetleri te'vile gitmişlerdir.²⁶⁵ Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden ünlü müfessir Zemahşerî de (ö. 538/1144), *el-Keşşâf* adlı tefsirinde kader konusunu izah ederken "*Allah dileseydi hepinizi hidâyete erdirirdi*"²⁶⁶ âyetini insanın tercih hakkının varlığına delil gösterir. Allah'ın adâletinin, insana özgürlük vermeyi gerektirdiğini savunur.²⁶⁷

İngiliz şarkiyatçı W. Montgomery Watt (ö. 2006), Mu'tezilî düşüncenin, kaderci fikirlerin etkisinin hissedildiği bir çevrede gelişmesine rağmen, Mu'tezilî âlimlerin kaderle ilgili görüşlerini özgürce ifade edebildiklerini belirtmektedir. Watt'a göre, Mu'tezilî âlimler kader konusuna, bir kişinin ölümünün kendi eceliyle mi yoksa hâricî bir müdahale sonucu mu gerçekleştiği tartışması çerçevesinde yaklaşmışlardır. Bu bağlamda, Mu'tezilî düşüncede, bir kişinin öldürülmemiş olması durumunda dahi, yine de kendi eceli geldiğinde öleceği kabul edilmektedir.²⁶⁸

Mu'tezilî âlimlerinden Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), bir hatırasında, deniz yolculuğu esnasında kendisiyle birlikte seyahat eden bir Mecûsî'ye neden Müslüman olmadığını

²⁶¹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn Ve'hütlâfû'l-Muṣallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Mısır: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1329), 273.

²⁶² Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 152.

²⁶³ Salih Aydın, *İslâm Düşüncesi- II Kelâm* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2016), 110.

²⁶⁴ Aygün, *Kelâm Tarihi*, 86.

²⁶⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 170.

²⁶⁶ el-En'am 6/149.

²⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 409.

²⁶⁸ William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 350.

sorduğunu sormuş; Mecûsî bu soruya “Eğer Allah, benim Müslüman olmamı irâde etseydi, kesinlikle Müslümanlardan olurum” şeklinde yanıt vermiştir. Bunun üzerine Amr b. Ubeyd, “Aslında Allah senin Müslüman olmanı istemektedir, ancak senin şeytanların buna engel olmaktadır” diyerek karşılık vermiştir. Amr b. Ubeyd, bu diyalogu olumsuz bir karşılaşma olarak değerlendirmiştir.²⁶⁹

Bu konuda Mu‘tezile’nin genel görüşü ise fiillerin yaratıcısının Allah değil, kullar olduğu yönündedir.²⁷⁰ Çünkü onlar, kulun fiili gerçekleştirmeden önce güç sahibi olduğuna inanırlar. Fiil işleme esnasında Allah’tan hiçbir yardıma ihtiyaçlarının olmadıklarını düşünmektedirler. Bu sebeple fiilden önce istitâat sahibi oldukları için kulu, fiillerinin yaratıcısı olarak görmektedirler.²⁷¹

Kādî Abdülcebâr’a (ö. 415/1025) göre kader kavramı, “beyân etmek”, “açıklamak” ve “bildirmek” anlamlarına gelmektedir. Ona göre Allah’ın ezelî ilmi, kulun fiilleri üzerinde herhangi bir etkide bulunmamaktadır. Zira eğer böyle bir tesir söz konusu olsaydı, insan irâdesi ortadan kalkar ve kul fiillerinde zorunlu hale gelirdi. Bu durumda, bir kimse cinâyet işlese veya herhangi bir suç işlese dahi bundan sorumlu tutulamazdı. Böyle bir durumda iyilik yapanın mükâfatlandırılması ve kötülük işleyenin cezalandırılması anlamsız hale gelir, nihâi olarak sorumluluk yalnızca Allah’a ait olurdu ki bu, ilâhî adâlet ve hayatın gayesiyle bağdaşmazdı. Kādî Abdülcebâr, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını savunarak, bu tür bir anlayıştan Allah’a sığınmakta ve insanın işlediği fiillerin kendi kusuru, irâdesi, çabası ve gayretine dayandığını vurgulamaktadır. Ona göre, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olması durumunda övgü, kınama, cezâ ve mükâfat gibi kavramlar anlamsız hale gelir ve bireyler fiillerinden dolayı mazur kabul edilirdi.²⁷²

Mu‘tezilî düşüncüyü benimseyen âlimlerin önemli bir kısmı, insanın fiillerinde mutlak özgürlüğe sahip olduğunu savunmaktadır. Zira Allah, kullarına fiillerini seçme ve gerçekleştirme kudretini bahşetmiş olup, onların irâdelerine herhangi bir müdahalede bulunmamaktadır. Mu‘tezilî düşüncenin temel ilkelerinden (usûl-i hamse) biri olan **adl (adâlet)** prensibi gereğince, Allah’ın yalnızca iyi fiiller işlediği, kötülükten ise münezzehe olduğu kabul

²⁶⁹ Tefâtânî, *Şerhu’l-‘Akâ’id*, 210.

²⁷⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 8/389.

²⁷¹ Neseî, *Bahrü’l-Kelâm*, 114.

²⁷² Ebû’l-Hasen el-Hemedânî Kādî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, ed. Dr. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü’l-Vehbe, 1996), 771.

edilmektedir.²⁷³ Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, kötü fiillerin sorumluluğu tamamen insana ait olup, bu fiillerin meydana gelmesinde belirleyici olan bizzat kulun kendisidir.²⁷⁴

Mu‘tezile mezhebi, kader konusundaki yaklaşımıyla İslâm düşünce tarihinde özgün ve dikkat çekici bir pozisyon elde etmiştir. Bu mezhep, insan fiilleri konusunda mutlak özgürlüğü savunarak irâde ve sorumluluğu bütünüyle insana atfeder. İlâhî adâlet ilkesini merkeze alan Mu‘tezilî düşünürler, kötülüğün Allah’a nispet edilmesini reddetmiş; böylece Tanrı’nın mutlak adil oluşunu temellendirmeye çalışmışlardır.

Onlara göre, insan fiillerinin yaratıcısı yalnızca insandır. Allah’ın bu fiillerin yaratılmasında herhangi bir müdahalesi veya rolü yoktur. Bu yaklaşım, kelâmî düzlemde tutarlılık arayışıyla ilâhî kudret ve adâlet arasındaki dengeyi gözetirken, aynı zamanda ahlâkî sorumluluğun temellendirilmesine de imkân tanımıştır. Her ne kadar bu görüş Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından ciddi şekilde eleştirilmiş olsa da, insan özgürlüğü, irâde ve ahlâkî yükümlülük tartışmalarında belirleyici bir zemin oluşturmuştur.

Netîce îtibârıyla Mu‘tezile’nin kader anlayışı, insan merkezli bir irâde tasavvuru ile ilâhî adâleti uzlaştırmayı hedefleyen rasyonel bir sistem olarak değerlendirilebilir.

3.5. CEBRİYYE MEZHEBİNİN KADER ANLAYIŞI

Cebriyye kavramı sözlükte “bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek”,²⁷⁵ “birine zor kullanarak iş yaptırmak”, gibi anlamlara gelen *cebr* kelimesinden türemiştir.²⁷⁶ Aynı zamanda *Cebriyye* kelimesi “kadere boyun eğen”, “kulun her hangi bir yetki ve hakkının olmadığını savunan” anlamlarını da ihtiva etmektedir.²⁷⁷ Bundan dolayı “*Cebriyye*” kelimesi, insanlara ait ihtiyarî fiillerin ilâhî irâde ve kudretin zorlayıcı etkisiyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adıdır.²⁷⁸ Ayrıca *Cebriyye* mezhebi üzerine, diğer kelâmî mezheplerin yaptığı tanımların farklılık arz ettiği de unutulmamalıdır.²⁷⁹

Cebriyye anlayışı iki sınıfa ayrılabilir: Gerçek *Cebriyye* (el-*Cebriyyetü’l-Hâlis*) ve İlımlı *Cebriyye* (el-*Cebriyyetü’l-Mütevassita*). Gerçek (Hâlis) *Cebriyye* kulun hiçbir fiilinin

²⁷³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 838.

²⁷⁴ Ramazan Tarık (ed.), *Ehl-i Sünnet Akâidi (risâle fi ‘alâ’imi Ehl-i’s-Sünne ve’l-Cemâ’a İsnatân ve’t-Tis’ün)*, çev. Ali Durmuş (Ankara: İksad Yayınevi, 2022), 29.

²⁷⁵ Yurdagür, *Kelâm Tarihi*, 130.

²⁷⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi’l-Kur’ân*, 218.

²⁷⁷ Şahin Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihinin 200’ü*, ed. Bülent Akot (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 258.

²⁷⁸ Yurdagür, *Kelâm Tarihi*, 130.

²⁷⁹ İrfan Abdülhamîd, “*Cebriyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/205.

olmadığını, bununla beraber hiçbir fiili işleme kudretinin de bulunmadığını savunmaktadır.²⁸⁰ Bunlara “Cebriyye-i Mahdâ” da denmektedir.²⁸¹ Ancak zaman içerisinde Cebriyye, isim olarak yok olmuş, bazı görüşleri (kelâm ve sıfatlar gibi) ise Mu‘tezile mezhebi tarafından savunularak devam ettirilmiştir.²⁸² Ayrıca günümüz dünyasında, Cebriyye görüşünde olan her hangi bir İslâm mezhebinin bulunmadığını da belirtmek gerekir.²⁸³

Ilımlı Cebriyye’ye²⁸⁴ mensup kişilere göre kulun fiil işleme kudretinin olduğu, ancak bu kudretin fiil üzerinde herhangi bir tesirinin olmadığı savunulmaktadır.²⁸⁵

Cebriyye’nin cebr düşüncesinin ilk ortaya atanın Yahudiler olduğu, bu düşüncüyü Müslümanlara ilettikleri ve onların da bunları yaydıkları aktarılmıştır. Yine Müslümanlar’ın arasında bu düşüncüyü ilk yayan ve davet eden kişinin Ca’d b. Dirhem’in (ö. 124/742 [?])²⁸⁶ olduğu ve bu düşüncüyü Şam’daki bir Yahudi’den öğrendiği de rivâyet edilmektedir.²⁸⁷ Bunun yanında cebir anlayışını savunan bu mezhebe “kadercilik” anlamında “Fatalizm” ismini verenler de bulunmaktadır.²⁸⁸

Onlar kulun, fiillerini işleme konusunda irâde, kudret ve seçme hürriyetine sahip olmamakla birlikte tıpkı ağacın meyve vermesi, suyun akması, yaprağın düşmesi, taşın yuvarlanması, güneşin doğup batması vb. cansız varlıkların hareketleri gibi fiillerinde mecburdur ve bundan kaçışı yoktur.²⁸⁹

Cebriyye, iddialarını güçlendirmek için şu şekilde bir akıl yürütmeye bulunur: “Allah Teâlâ fiilleri yaratan olduğuna göre ve mahlûkatından hiçbirisi ona benzemediğine göre, bu durumda O’nun dışındakilerin yaratıcı olmaması gerekir”²⁹⁰ diyerek, insanın fiillerinde mecbur olduğunu, herhangi bir seçme hürriyetinin olmadığını savunmuşlardır. Bu konuda Mu‘tezile, kadere îmân eden ve kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden tüm Sünnî mezhepleri, Cebriyye mezhebine dâhil etmektedir.²⁹¹

²⁸⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl* (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1416), 3/33.

²⁸¹ Harputî, *Kelâm Tarihi*, 84.

²⁸² Gölcük - Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 38.

²⁸³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 256.

²⁸⁴ Bu grup mensuplarına “el-Cebr bi'l-Vâsita” dendiği de aktarılmaktadır. (Cağfer Karadaş, *Zaman Mekân İçinde İnsan ve Kaderi* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 11.)

²⁸⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 97.

²⁸⁶ Yurdagür, *Kelâm Tarihi*, 131.

²⁸⁷ Ebû Zehre, *İslâm'da İ'tikâdî, Siyâsî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 120.

²⁸⁸ Bilmen, *İslâm Akâidi (Mülehhas İlm-i Tevhîd)*, 85; Mücahiddin Şentürk, *Sakarya Halkının Kader Anlayışı* (Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 49.

²⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 98; Gümüşhânevî, *Ehl-i Sünnet İ'tikâdî*, 79; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 417.

²⁹⁰ İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl*, 3/34-35.

²⁹¹ Şentürk, *Sakarya Halkının Kader Anlayışı*, 42.

Zikredilen bu görüşler ışığında, kulun fiili işleme konusunda tam bir özgürlüğe sahip olmadığı anlaşılmaktadır.²⁹² Onlar Allah'ın kader ve kazâsına tam îtimad ederler. Öyle ki hayrın ve şerrin yaratılmasını tamamen Allah'a bırakıp kendilerine hiçbir mesuliyet bırakmamışlardır. Bu görüşlerinden maksat ise Allah'ı âcizlikten uzak görmek istemeleridir. Ancak aynı Kaderiyye gibi onlar da bu düşünce ve anlayışlarıyla dalâlete düşmektedirler. Çünkü bu düşünce Allah'a zulüm isnat etmek anlamına gelmektedir.²⁹³ Bu şekilde Allah'a isyan etmiş olmaktadırlar. Tıpkı şeytanın Allah'a “*Beni sen azdırdın*”²⁹⁴ demesi gibi bütün mesuliyeti ve sorumluluğu Allah'a bağlarlar ve kendilerini temize çıkarırlar.²⁹⁵

Cebriyye mensupları kişinin îmân ve küfre mecbur olduklarını söyleyerek “*Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz*” âyetini delil olarak getirmektedirler.²⁹⁶ Söz konusu bu âyetle ilgili olarak Ehl-i Sünnet, buradaki eşitlikten murâdın, “kalpteki sevgi eşitliği” olduğu yönünde görüş bildirmiştir.²⁹⁷

Cebriyye söz konusu iddialarına Kur'ân-ı Kerîm'den, başka deliller de getirmiştir. Bu âyetlerden bazıları şunlardır: “*Allah dileseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi. O halde sakın cahillerden olma!*”²⁹⁸, “*Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.*”²⁹⁹, “*Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve “Kalplerimiz kılıflanmıştır” demeleri sebebiyle... Dahası inkârları sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur. Pek azı müstesna artık îmân etmezler.*”³⁰⁰ Cebriyye, zikredilen bu âyetler çerçevesinde kulun irâde ve hürriyetinin bulunmadığını söylemiştir.³⁰¹

Cebriyye, görüşlerini desteklemek için hadislerden de deliller getirmiştir.³⁰² Örneğin, kişinin daha annesinin karnında iken **saîd** veya **şakî** olacağının belli olduğunu bildiren hadise istinâden,³⁰³ kulun irâdesinin olmadığını ileri sürmüşlerdir.³⁰⁴ Hadis literatüründe saîd ve şakî kavramlarının kaderle ilişkili olarak sıkça zikredilmesi, müfessirlerin bu kavramlara Kur'ân

²⁹² Aydın, *İslâm Düşüncesi- II Kelâm*, 109.

²⁹³ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 269.

²⁹⁴ el-A'râf 7/16.

²⁹⁵ Gazzâlî, *Kitâbü'l-Erba'in fi Uşûli'd-Dîn*, 24/25.

²⁹⁶ en-Nisâ 4/129.

²⁹⁷ Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 142.

²⁹⁸ el-En'âm 6/35.

²⁹⁹ el-Bakara 2/7.

³⁰⁰ en-Nisâ 4/155.

³⁰¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 268.

³⁰² Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 186-187.

³⁰³ Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Kader”, 1, (No. 2645).

³⁰⁴ Nesefî, *Ehl-i Sünnet Akâidi Nesefî Akidesi Şerhi*, 166.

bağlamında yaklaşırken onları özellikle “kader tartışmaları” ve “kulların fiilleriyle” bağlantılı şekilde yorumlamalarına neden olmuştur.³⁰⁵

Cebriyye’ye göre kulun mecaz anlamda gücü bulunmuş olsa dahi, bu güç, fiilin ortaya çıkması için yeterli değildir. Bunun içindir ki ister müspet, ister menfi anlamda olsun, hiçbir fiil, kula nispet edilemez.³⁰⁶ Onlar bu görüşlerini desteklemek için de savaşta öldürülenleri kişinin değil Allah’ın öldürdüğü ve ok atıldığında da onu Allah’ın attığı mealindeki âyeti delil olarak getirirler.³⁰⁷ Bundan dolayıdır ki bu mezhep, kula hiçbir fiili isnat etmez ve insanın yaptığı hiçbir fiilden sorumlu olmadığını savunur.

Cebriyye’nin kader anlayışı, özellikle Ehl-i Sünnet başta olmak üzere diğer kelâmî mezhepler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Zira bu görüş, her ne kadar Allah’ın kudretini tenzih etmeyi hedeflese de, insanı bütünüyle edilgen bir varlık konumuna (robot) getirerek ilâhî adâleti zedeleyen sonuçlara yol açmaktadır.³⁰⁸ İnsanın fiillerinden sorumlu tutulmasının imkânsız hale gelmesi, dini emir ve yasakların anlamını büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç olarak, Cebriyye mezhebinin kader anlayışı, kelâm tarihinde uç bir örnek teşkil etmekte olup, ilâhî kudret-insan özgürlüğü dengesi bağlamında tek taraflı bir mutlâkiyetçiliği yansıtmaktadır. Bu mezhep, Allah’ı âcizlikten tenzih etme gayretiyle yola çıkmış olsa da, insanın özgür irâdesini yok sayarak adâlet, sorumluluk ve teklif ilkelerini işlevsiz hale getirmiştir. Bu nedenle, Cebriyye’nin görüşleri İslâm düşünce tarihinde teorik çeşitliliğe katkı sunmakla birlikte, genel kabul gören kelâmî yapıların dışında kalmıştır.

3.6. YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ ÂLİMLERİNİN KADER ANLAYIŞI

Son dönem kelâm anlayışlarını incelemek oldukça önemlidir. Zaman, mekân ve düşüncenin değiştiği bu dönemde önde gelen kelâmcıların konu hakkındaki görüş ve düşüncelerini aktarmak konunun anlaşılması için önemlidir. Bu sebeple Ehl-i Sünnet’in yeni bir anlayış tarzı olan “Yeni İlm-i Kelâm” anlayışını benimseyenlerin kader hakkındaki görüşlerinin aktarılmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

Yeni İlm-i Kelâm düşüncesinin oluşma sebeplerinin başında 19. yüzyılda yaşanmış olan siyasî ve askerî başarısızlıklar gelmektedir. Bu başarısızlıklar, ilim adamlarını özellikle İslâm

³⁰⁵ İlyas Çelebi, “Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 35/543-544.

³⁰⁶ Tarık, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Risâle fî ‘alâ’imi Ehl-i’s-Sünne ve ‘l-Cemâ’a İsnetân ve ‘t-Tis’ün)*, 29.

³⁰⁷ el-Enfâl 8/17.

³⁰⁸ Bağcı, *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*, 188.

âleminin gerileme ve alçalma sebeplerini araştırmaya sevk etmiştir. İslâm âleminin Avrupa medeniyetine hangi ölçülerde muhatap olacağı, müslümanların geleceği ve siyasi varlıkları gibi tartışmalar, ilim adamlarının gündemine yerleşmiş ve meselenin özüne inme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bununla birlikte İslâmî ilimlerin usûl ve içeriklerinin ihtiyaca cevap vermediği yönünde kanaat oluşmuş, bunları dinle hayat arasındaki irtibatı yenileme ve canlandırma ihtiyacı gündeme gelmiştir. Literatürde bu *canlandırmaya* kavram olarak “**Tecdîd**”,³⁰⁹ *yenilemeye* ise “**İslah**”³¹⁰ denmektedir. Bu kavramların yanısıra bu döneme “ıslahât, tanzimât, asrîleşme, modernleşme ve alafranga” gibi isimler de verilmiştir.³¹¹

Bu yenileme hareketi ile İslâm Âlimleri, modern Batı ile İslâm dünyası arasındaki gelişmişlik farkını kapatmak ve geri kalmışlık sorununu aşmak amacıyla, İslâm’ın maddî kalkınmayı teşvik eden ilke ve değerlerini ön plana çıkarmayı gerekli görmüşlerdir. Bu bağlamda, dînin özüne aykırı olduğu düşünülen tarihsel geleneklerin gözden geçirilerek ıslâh edilmesi, Kur’ân ve Sünnet gibi aslî kaynaklara dönülmesi, ictihâd kapısının yeniden açılması ve cehâletin ortadan kaldırılması için kitlesel eğitime ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Söz konusu hedeflerini gerçekleştirmek adına çeşitli düşünsel ve toplumsal faaliyetlere yönelmişler; bu doğrultuda yeni kurumlar inşa etmeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardır.³¹²

Bu dönemde özellikle fıkıh konusunda “ıctihat kapısının kapalı olduğu” fikri eleştirilmiş, mezhep taassubunun zararlarına vurgu yapılmış, tek bir mezhebin görüşüne göre değil bütün mezheplerin görüşlerine başvurulması gerektiği belirtilmiştir. Tüm bu yenilik hareketi çabaları kendini daha çok, kelâm alanında göstermiştir.³¹³ Bunun sebebi olarak da müslümanların akîdesi ile bağlantısının güçlü olması ve kelâm ilminin muhatap almış olduğu akımların zamanın gerisinde kalmış olduğu düşüncesi olarak görülmüştür. Özellikle felsefenin yeni bir muhtevaya sahip olup insanların inanç ve değerlerini tehdit etmesi ve dini dışlayan akımlardan aydın kesimin etkilenmeye başlamış olması bu yenilik hareketini doğmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır.³¹⁴

³⁰⁹ Tahsin Görgün, “Tecdîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/234-239.

³¹⁰ Ali Merad, “İslâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/143-156.

³¹¹ Metin Yurdagür, *Mâverâünnehir’den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2019), 195.

³¹² İlhan Kutluer, “İslâmcılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/65-67.

³¹³ Yurdagür, *Kelâm Tarihi*, 349.

³¹⁴ M. Sait Özervarlı, *Kelâm’da Yenilik Arayışları* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2019), 84-85.

Bu yeni dönemle ilgili olarak Abdülatîf Harpûtî (1842-1916) ise, çağdaş kelâm öncülerinin felsefeyi de çok bilmesi gerektiği ve felsefî konularda onların öncüleriyile tartışabilecek seviyede bir birikime sahip olmalarının farz-ı kifâye olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi ise felsefî düşüncelerden hangi görüşlerin İslâm'ın temel görüşlerine ters düştüğünün bilinmesi ve zararların önlenmesi olarak açıklar. Çünkü kadîm kelâm âlimlerinin de filozoflara karşı tavırları bu sorumluluk bilincinden kaynaklanmaktaydı. Bu sebeple birçok âlim Yeni İlm-i Kelâm bağlamında eser kaleme almış ve günümüz akâid problemlerine çözümler üretmeyi esas maksat edinmiştir.³¹⁵

Yeni İlmi Kelâm'ın öncüleri arasında; *Risâletü't-Tevhîd* eseriyle Mısırlı İslâm düşünürü Muhammed Abduh (1849-1905), *el-Husûnü'l-Hamîdiyye* eseriyle Suriyeli din âlimi Hüseyin el-Cisr (1845-1909), *el-Kelâm* eseriyle Hindistanlı âlim ve tarihçi Şiblî Nu'mânî (1857-1914), *Üss-i İslâm* eseriyle Son dönem Osmanlı fikir adamı Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914), yine *Tenkîhu'l-Kelâm* eseriyle Son dönem Osmanlı din âlimi Abdülatîf Harpûtî (1842-1916), *Yeni İlm-i Kelâm* isimli eseriyle Osmanlılar'ın son döneminde yetişen ve Yeni İlm-i Kelâm hareketini temsil eden âlim İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), *Risale-i Nur Külliyyatı* adlı eserleriyle Son dönem Osmanlı âlimi Said Nursî (1878-1960) ve *Muvazzah İlm-i Kelâm* eseriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı, fıkıh ve tefsir âlimi Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) gösterilebilir.³¹⁶

Yeni İlm-i Kelâm'da kader konusu önceki dönemlerde olduğu gibi ilim adamlarının gündemini oldukça meşgul etmiştir. Onlar Kader'i, "Cenâb-ı Hakk'ın, ezelde bütün mahlûkatın özelliklerini bilmesi" olarak tarif edilir. Bu kavram Allah'ın Zâtî sıfatlarından ilim ve irâde sıfatlarının kapsamına girer. Bu sıfatlar ise ezeli olup, mahlûk değildir. Yine kader, Yüce Rabbimiz'in güzellik-çirkinlik, faydalı-zararlı, zamanını ve mekânını, sevap ve günahı kendisine ne isabet ederse öylece sınırlamasıdır. Yani eşyâyı irâdesine uygun olacak şekilde takdîr etmesidir.³¹⁷ Bu yüzden kadere "takdîr-i ezeli" de denmektedir.³¹⁸

Kadere îmân, tevhidin büyük bir kısmını içerir. Bu sebeple kâinattaki her şeyin belli bir düzen ve kanunla gerçekleştiğini kabul etmektir. Böyle bir inanç, insana korku, acizlik ve üzüntü karşısında direnç kazandırır; azîm, sebât ve güç verir. Her şey Allah'ın dilemesi ve takdîriyle meydana gelir; ancak insan, saâdet veya şekâvet yolunu kendi irâdesiyle seçer. "*Sana*

³¹⁵ Harpûtî, *Kelâm Tarihi*, 18.

³¹⁶ Yurdagür, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, 197-200; Yurdagür, *Kelâm Tarihi*, 350.

³¹⁷ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 414-415.

³¹⁸ Bilmen, *İslâm Akâidi (Mülehhas İlm-i Tevhîd)*, 137.

gelen iyilik Allah'tandır; kötülük ise nefsindendir" âyeti,³¹⁹ kaderi takdîr edenin Allah, fiilleri kesbedenin ise insan olduğunu gösterir.³²⁰ Allah, insanı fiillerinde zorlamaz; fakat bu fiilleri yaratan yine O'dur. İster insanın bilinçli tercihiyle, isterse irâdesi dışında gerçekleşen tüm fiiller, Allah'ın ilmi ve kudretiyle yaratılmaktadır.³²¹

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre kaderin mâhiyetini tam olarak kavramak, insanın idrak sınırlarını aşar. Bu nedenle en doğru tutum, kaderin varlığına îmân edip detayını Allah'ın ilmine havâle etmektir. O, kader ve kazânın Allah'ın irâde ve kudret sıfatlarıyla ilişkili olduğunu, tüm varlık ve olayların bu ilâhî sıfatlarla meydana geldiğini belirtir. Ancak Allah, kullarına irâde ve kudret vererek onları fiillerinde özgür bırakmıştır. Bu sebeple kul, hayrı seçerse Allah onu yaratır; şerri seçerse de şerri yaratır. Bu durum, Allah'ın kul üzerinde zorlayıcı olmadığı, dolayısıyla kulun kader mahkûmu sayılamayacağı anlamına gelir.³²²

İnsanların fiillerini gerçekleştirdikten sonra kadere bağlamaları, yani "kaderimde varmış" diyerek günahlarına mâzeret aramaları doğru değildir. Bu tutum, "kader ile ihticâc" yani kaderi delil gösterme anlamına gelir ve geçerli bir mâzeret sayılmaz.³²³ Bu sebeple kadere îmân etmek insanı sebeplere sarılmaktan ve tevekkülden alıkoymamalıdır; çünkü Allah, birçok olayı sebepler aracılığıyla takdîr etmiş ve ilâhî düzeni bu şekilde kurmuştur.³²⁴

Hüseyin el-Cisr, kadere îmân etmenin vâcib olduğunu, ancak kaderin, işlenen günah ve mâsiyetlere delil olarak getirilip özür beyân etmenin doğru olmadığını söyler.³²⁵ Örneğin zinâ eden bir kişi, işlediği bu günahından kaderi sorumlu tutarak kendini temize çıkaramaz. Had cezâsı gerektiren bir günahı işleyen kimse, bu günahından sorumludur ve gereken cezâyı hak eder. Bu sebeple kişinin günah işlemesi kendi arzu ve tercihiyle meydana gelmekte, bundan dolayı da sorumlu tutulmaktadır.

Saîd Nursî'ye göre kader, îmân ve İslâm'ın en ileri noktasını temsil eder ve insanı gururdan kurtarır. Çünkü insan iyilikleri kendine mal etmek ister; ancak kader, "yapan sen değilsin" diyerek bu gururu kırar. Asıl irâde Allah'a aittir, kul sadece vesiledir. Bu nedenle kader, insanı sorumluluktan değil, kibirden korumak için îmân esaslarına dâhil edilmiştir.³²⁶

³¹⁹ en-Nisâ 4/79.

³²⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/98-99; Ahmed Yaşar, *Akâid Sohbetleri* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2022), 358.

³²¹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 415.

³²² Bilmen, *İslâm Akâidi (Mülehhas İlm-i Tevhîd)*, 140.

³²³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/401-402; Aydın, *İmâm Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihân*, 61; Kazancı, *İslâm Akâidi*, 273.

³²⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 255.

³²⁵ Hüseyin el-Cisr, *el-Huşûnü'l-Ḥamîdiyye li-muhâfazati'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye* (Kâhire, 1351), 133-134.

³²⁶ Saîd Nursî, *Sözler* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2016), 568.

Ona göre kader, Allah'ın ezeli ilminin bir türüdür ve insanın tercihleriyle ilişkilidir. Allah, insanların neyi seçeceğini önceden bilir; bu bilgi insanı zorunlu kılmaz, aksine özgür irâdeyi teyit eder. Yani Allah'ın ilmi, insanın seçimlerine göre şekillenir; seçimler, bilgiye değil, bilgi seçimlere (ilim, ma'lûma) tâbidir.³²⁷

Saîd Nursî, kaderi hayatla da ilişkilendirir. Ona göre, içinde yaşadığımız âlemdeki düzen, işleyiş ve sonuçlar; varlıkların adeta hayat sahibi olduğunu gösterir. Bu durumu, kaderin varlığına ve işleyişine işaret eden önemli bir delil olarak görür.³²⁸

Saîd Nursî, kadere teslimiyet bağlamında insan nefsinin acı, vehim ve sıkıntılarla dolu bir hâl içinde olduğunu, bu yüzden de Allah'a tevekkül etmekte zorlandığını ifade eder. Nefis, kaderin hükmüne razı olmak istemez. Ancak nasıl ki güneşin doğup batması ilâhî bir takdîrin gereğiye, insanın doğumu, yaşamı ve ölümü de aynı şekilde kaderle belirlenmiştir.³²⁹

Saîd Nursî, insanın irâdî tercihlerde bulunabilmesine rağmen, “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” âyeti çerçevesinde, ilâhî irâdenin belirleyiciliğini vurgular.³³⁰ Ona göre, nihâî olarak insan hayatında hükmeden kaderdir ve gerçek anlamda tasarruf sahibi Allah'tır. “Kader geldiğinde göz kör olur”³³¹ ifadesiyle de insanın cüz'î irâdesinin bazı durumlarda işlevsiz kaldığını ve kaderin kesinliğini ortaya koyar.³³² İnsanın başına gelen musîbet ve zulümlerin ardında “ilâhî adâletin” bulunduğunu savunur. Zâhiren haksız gibi görünen bir zulüm, gerçekte kişinin gizli bir günahına karşılık olarak kaderin tecellisidir.³³³

Ahmet Hamdi Akseki, her şeyi yaratanın yalnızca Allah olduğunu ve olmuş ile olacak her şeyin O'nun ilmi, irâdesi ve takdîriyle gerçekleştiğini belirtir. Kâinatta Allah'ın bu ilâhî tasarrufu dışında hiçbir şeyin olmadığını vurgular. İnsanların irâde sahibi oluşu da Allah'ın dilemesiyle mümkündür. Bu nedenle insan, kendi tercihiyle bir fiili seçer; Allah da bu tercihe uygun olarak yaratır. Bu düzen, ilâhî âdetin (âdât-ı ilâhiyye) bir yansımasıdır.³³⁴

Muhammed Abduh kaderi, Allah'ın birliğine îmân etmek, insana bahşedilen yeteneklerin ve meziyetlerin kökeninin ilâhî kaynaklı olduğunu kabul etmek, bireyin fiillerinin seçiminden sorumlu tutulduğuna dair inancı benimsemek ve yaratıcının kudretinin yaratılanların gücüne kıyasla mutlak üstünlüğünü tasdik etmek olarak tarif etmektedir. Bu temel

³²⁷ Said Nursî, *Sözler*, 572.

³²⁸ Said Nursî, *Sözler*, 133.

³²⁹ Said Nursî, *Mesnevî-i Nûriye: Türkçe tercümesi*, çev. Abdülmecid Nursî (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 181.

³³⁰ et-Tekvîr 81/29.

³³¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 1/33.

³³² Said Nursî, *Mektubat* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2016), 69.

³³³ Said Nursî, *Emirdağ Lâhikası* (İstanbul: Sözler Neşriyat, 2005), 184.

³³⁴ Akseki, *İslâm Dîni (İ'tikât, İbâdet ve Ahlâk)*, 97.

prensiplerin ötesinde, kaderi anlamlandırma çabaları, insanın metafizik âlemi keşfetme arzusundan kaynaklanmaktadır.³³⁵

Sonuç itibâriyle Yeni İlm-i Kelâm Âlimleri, modern dönemde değişen düşünsel, toplumsal ve bilimsel gelişmeler karşısında İslâm akâidini yeniden yorumlama ihtiyacından doğmuş, özellikle kader meselesinde hem geçmiş mirasa sadâkat göstermiş hem de yeni sorulara cevap üretme gayretiyle dikkat çekmiştir. Bu çaba, Müslüman bireyin hem özgür irâdesine hem de Allah'ın mutlak kudretine aynı anda yer veren dengeli bir bakış açısı sunmuştur.

Kader, bu anlayışta sadece bir bilgi veya yazgı meselesi değil; aynı zamanda bireyin sorumluluk bilinciyle hayatı anlamlandırmasına vesile olan derin bir îmân hakikati olarak ele alınmıştır. Böylece kulun fiillerinde irâde sahibi olduğu ancak yaratmanın sadece Allah'a ait olduğu vurgulanarak, cebrî bir kader anlayışının önüne geçilmiş, insanın irâdesiyle yaptığı her işte Allah'ın ilmi ve kudretiyle uyum içinde bir varoluş sergilediği fikri temellendirilmiştir. Bu yaklaşım, bireyi ne kader karşısında edilgen ve tembel hâle getirir ne de kendi varlığını mutlaklaştıran bir gurura sevk eder; tam tersine, kulluğun şuûruna erdiren, tevekkül ve sorumluluğu mezceden bir dünya görüşü inşâ eder.

³³⁵ Muhammed Abduh, *Risâletü't-Tevhîd* (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1414), 65.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KUR'ÂN KURSU ÖĞRENCİLERİNİN KADER ANLAYIŞINI TESPİT ETMEK ÜZERE UYGULANAN ANKET ÇALIŞMASI

Bu bölümde Kur'ân kurslarında okuyan ortaokul/lise düzeyindeki kız ve erkek öğrencilerin kader anlayışları hakkında yapmış olduğumuz anket çalışması sonucu elde edilen bulgu ve yorumlara yer verilecektir. İslâm inancının temel esaslarından biri olan kader, bireyin Allah'a olan îmânını, dünya hayatına bakışını ve davranışlarını şekillendiren önemli bir inanç unsurudur. Özellikle genç yaşta dînî eğitim alan bireylerin bu kavrama nasıl yaklaştıkları, dînî kimlik oluşumları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda hazırlanan anket çalışması, öğrencilerin kader konusundaki bilgi düzeylerini, inanç yapılarını, anlayış farklılıklarını ve ve dînî pratiklerine yansımalarını tespit etmeyi hedeflemektedir. Elde edilen veriler, hem eğitim sürecine katkı sağlamak hem de gençlerin dînî kavramları ne ölçüde benimsediklerini ortaya koymak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

4.1. BULGULAR

Tablo 1: Ankete Katılan Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Erkek	243	48,5
Kız	258	51,5
Genel Toplam	501	

Tablo 2: Ankete Katılan Deneklerin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Lise	242	49,6
Ortaokul	246	50,4
Genel Toplam	488	

Tablo 3: Ankete Katılan Deneklerin Yatılı Olup Olmadıklarına Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	365	73
Hayır	135	27
Genel Toplam	500	

Tablo 4: Ankete Katılan Deneklerin “Kendinizi Hangi İ'tikâdî Mezhebe Mensup Görüyorsunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Mâtürîdî	291	60,9
Eş'arî	19	4
Mu'tezile	4	0,8
Alevî	2	0,4
Şia	8	1,7

Hiçbiri	154	32,2
Genel Toplam	478	

Tablo 5: Ankete Katılan Deneklerin “Kadere İnaniyor Musunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	489	97,6
Hayır	2	0,4
Kısmen	7	1,6
Fikrim Yok	4	0,8
Genel Toplam	502	

Tablo 6: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Kelimesinin Anlamı Aşağıdakilerden Hangisi Olabilir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Alın yazısı	215	43,2
Cenâb-ı Hakkın her şeyi bilmesi	261	52,4
Fikrim yok	15	3
İyi Şans	4	0,8
Kötü şans	3	0,6
Genel Toplam	498	

Tablo 7: Ankete Katılan Deneklerin “Hâfızlık Yapmanızda Kader Açısından Size Etki Eden En Uygun Faktör Nedir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Ailem	364	74,1
Arkadaşlarım	16	3,3
Çevrem	28	5,7
Hocam	58	11,8
Diğerleri	25	5,1
Genel Toplam	491	

Tablo 8: Ankete Katılan Deneklerin “Hâfızlık Kader Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	339	67,9
Hayır	57	11,4
Kısmen	72	14,4
Fikrim Yok	31	6,6
Genel Toplam	499	

Tablo 9: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Konusunda Konuşmak Doğru Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	166	33,3
Hayır	132	26,5
Kısmen	118	23,6
Fikrim Yok	83	16,6
Genel Toplam	499	

Tablo 10: Ankete Katılan Deneklerin “Keşke Şeytandandır” Sözü Kadere İtiraz Mıdır?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	165	33,2
Hayır	170	34,2
Kısmen	25	5
Fikrim Yok	137	27,6
Genel Toplam	497	

Tablo 11: Ankete Katılan Deneklerin “Kur’ân Kursunda Olmanız Kaderiniz Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	390	78
Hayır	38	7,6
Kısmen	57	11,4
Fikrim Yok	15	3
Genel Toplam	500	

Tablo 12: Ankete Katılan Deneklerin “İnsan, Kendi Kaderini Değiştirebilir Mi?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	201	40,4
Hayır	229	46
Kısmen	39	7,8
Fikrim Yok	29	5,8
Genel Toplam	498	

Tablo 13: Ankete Katılan Deneklerin “Allah’ın Her Şeyi Bilmesi, Kula İşleyeceği Fiillerinde Zorunluluk Gerektirir Mi?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	43	8,7
Hayır	356	71,6
Kısmen	23	4,6
Fikrim yok	75	15,1
Genel Toplam	497	

Tablo 14: Ankete Katılan Deneklerin “Olaylara Karşı Tedbir Almanın Kadere Etkisi Var Mıdır?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	237	47,9
Hayır	164	33,1
Kısmen	57	11,5
Fikrim Yok	37	7,5
Genel Toplam	495	

Tablo 15: Ankete Katılan Deneklerin “Yapılan Hataların Kadere Yüklenmesi Doğru Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	38	7,6

Hayır	404	81,1
Kısmen	14	2,8
Fikrim Yok	42	8,4
Genel Toplam	498	

Tablo 16: Ankete Katılan Deneklerin “Kader Açısından İnsanın Ecelini Nasıl Değerlendirirsiniz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Ecel bellidir değişmez	450	90,9
Ecel değişir	28	5,7
Ecel sonraya ertelenebilir	11	2,2
Ecel öne alınabilir	6	1,2
Genel Toplam	495	

Tablo 17: Ankete Katılan Deneklerin “Duâ ve İyilikler Kaderimizi Değiştirir Mi?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	334	67,3
Hayır	93	18,8
Kısmen	35	7,1
Fikrim Yok	34	6,9
Genel Toplam	496	

Tablo 18: Ankete Katılan Deneklerin “Her Şey, Önceden Kaderimizde Belli Midir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	427	86,1
Hayır	16	3,2
Kısmen	32	6,5
Fikrim Yok	21	4,2
Genel Toplam	496	

Tablo 19: Ankete Katılan Deneklerin “İnsan Kader Mahkûmu Mudur?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Evet	99	19,9
Hayır	301	60,4
Kısmen	48	9,6
Fikrim Yok	50	10
Genel Toplam	498	

Tablo 20: Ankete Katılan Deneklerin “Allah Dilemedikçe Sizler Dileyemezsiniz.” Âyetinden Ne Anlıyorsunuz?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
İnsanın kısmen irâdesinin olduğunu	201	40,9
İnsanın irâdesinin olduğunu	109	22,2
Kararsızım, üzerine düşünmek gerekir	106	21,5
İnsanın irâdesinin olmadığını	76	15,4
Genel Toplam	492	

Tablo 21: Ankete Katılan Deneklerin “İyilikler ve Kötülükler Allah’tandır” Sözüne Nasıl Anlarsınız?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
İyilikler ve kötülükler Allah’tandır	197	39,7
İyilik Allah’tan, kötülük insandandır	152	30,6
İyilik de kötülük de insandandır	106	21,4
Fikrim yok	41	8,3
Genel Toplam	496	

Tablo 22: Ankete Katılan Deneklerin “Allah Dilediğini/Dileyeni Hidâyete Erdirir, Dilediğini/Dileyeni Dalâlete Erdirir” Âyeti Neyi İfade Etmektedir?” Sorusuna Verdikleri Cevaplara Göre Dağılımı

Maddeler	Sayı	Değer (%)
Allah hem hidâyete hem de dalâlete erdirir	369	74,2
Allah sadece hidâyete erdirir	62	12,5
Allah sadece dalâlete erdirir	15	3
Fikrim yok	51	10,3
Genel Toplam	497	

4.2. YORUM VE DEĞERLENDİRME

Ankete katılım sağlayan her öğrencinin bütün sorulara cevap vermediği de tespit edilmiştir. Bu sebeple sorulara cevap veren öğrenci sayılarında farklılıklar olabileceği göz ardı edilmemelidir.

İlk soruya toplamda 501 öğrenci cevap vermiştir. Bu verî bize ankete katılım sayısını vermektedir, zîra en yüksek rakam budur. Katılımcıların 243’ü (%48,5) erkek, 258’i (%51,5) ise kızlardan oluşmaktadır. Bu veriler, cinsiyet dağılımında genel bir denge sağlandığını göstermekte ve Türkiye genelindeki demografik yapı ile uyum arz etmektedir. Ancak Trabzon’daki Kur’ân kurslarında erkek öğrencilerin sayıca daha fazla olduğu düşünüldüğünde, kız öğrencilerin örnekleme biraz daha fazla yer alması, onların ankete katılım konusundaki istekliliği ya da ulaşılabilirlik düzeylerinin daha yüksek olabileceğini düşündürmektedir.

Eğitim düzeyine göre dağılım incelendiğinde, 488 öğrenciden 242’si (%49,6) lise, 246’sı (%50,4) ise ortaokul kademesindedir. Bu dağılım, örneklemin eğitim düzeyi bakımından dengeli bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Lise öğrencilerinin daha ileri yaş grubunu temsil etmesi, kader algılarının daha gelişmiş olabileceği yönünde ipuçları sunarken; ortaokul öğrencileri açısından ise bu dönemin, kader inancının oluşum süreci açısından gözlem fırsatı sunduğu söylenebilir.

“Yatılı mısınız?” sorusuna 500 öğrenci yanıt vermiş, bunlardan 365’i (%73) yatılı olduklarını belirtmiştir. Bu oran, Kur’ân kurslarında yaygın olan yatılı eğitim modelinin öğrencilerin kader tasavvurlarını şekillendirmede etkili olabileceğini göstermektedir. Özellikle

Hâfızlık eğitiminde yatılılık, öğrenim sürecinin ciddiyetini ve sürekliliğini pekiştiren önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

İ'tikâdî mezhebe ilişkin soruya verilen cevaplar incelendiğinde, 478 öğrenciden 291'i (%60,9) Matürîdî mezhebine mensup olduğunu belirtmiştir. Geriye kalanlar arasında 19 Eş'arî, 8 Şia, 4 Mu'tezile, 2 Alevî yanıtı görülürken, 154 öğrenci (%32,2) "hiçbiri" seçeneğini işaretlemiştir. Bu durum, Matürîdîliğin bölgede baskın olduğunu göstermekte; öte yandan, yüksek oranda mezhepsel âidiyet hissetmeyen öğrencilerin bulunması, mezhepsel farkındalık konusunun eğitimde daha fazla vurgulanması gerektiğine işaret etmektedir.

"Kadere inanıyor musunuz?" sorusuna 502 öğrenciden 489'u (%97,6) "evet" demiştir. Geriye kalanlar arasında 7 öğrenci "kısmen", 4'ü "fikrim yok", 2'si ise "hayır" cevabını vermiştir. Bu oran, kader inancının öğrenciler arasında oldukça güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak "kısmen" ve "hayır" yanıtları, bireysel anlamlandırma biçimlerinin çeşitliliğini de göstermektedir.

"Kader" kelimesinin anlamına yönelik soruya 492 öğrenci yanıt vermiştir. Yanıtların %52,4'ü "Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi bilmesi", %43,1'i "alın yazısı", %0,8'i "iyi şans", %0,6'sı "kötü şans", %3'ü ise "fikrim yok" cevabını vermiştir. Bu dağılım, öğrencilerin büyük kısmının kaderi bilgi ve yazgı kavramlarıyla özdeşleştirdiğini göstermektedir.

Hâfızlığa başlama sebeplerine bakıldığında, öğrencilerin %74,1'i aile yönlendirmesiyle bu sürece dahil olduğunu belirtmiştir. %11,8'i öğretmenlerinin, daha küçük oranlarda ise arkadaş çevresinin (%3,2) ve genel çevresel etkenlerin (%5,6) etkili olduğunu ifade etmiştir. Bu bulgular, aile rolünün baskınlığına rağmen sosyal çevrenin de etkisini yadsınamaz biçimde ortaya koymaktadır.

"Hâfızlık eğitiminiz kaderiniz mi?" sorusuna 499 öğrenci yanıt vermiş, %67,9'u bu sürecin kaderlerinin bir parçası olduğuna inandığını belirtmiştir. %14,4'ü "kısmen", %11,4'ü "hayır", %6,6'sı ise görüş belirtmemiştir. Bu durum, öğrencilerin önemli bir kısmının hayat deneyimlerini ilâhî bir plan çerçevesinde anlamlandırıldığını göstermektedir.

"Kader hakkında konuşmak doğru mudur?" sorusuna verilen yanıtlar oldukça çeşitlidir: %33,3 "evet", %26,5 "hayır", %23,6 "kısmen" ve %16,6 görüş belirtmediğini söylemiştir. Bu veriler, konunun öğrenciler arasında da tartışmalı olduğunu göstermekte ve halk arasında var olan benzer görüş ayrılıklarını yansıtmaktadır.

"Keşke şeytandandır" ifadesine dair soruya verilen yanıtlarda da benzer bir dağınıklık görülmektedir. 497 öğrenci arasında %33,2'si bu ifadeyi doğru bulurken, %34,2'si karşı çıkmış,

25 öğrenci “kısmen” demiş ve 137 öğrenci yanıt vermemiştir. Bu durum, öğrenciler arasında ifade ile ilgili net bir uzlaşma olmadığını ortaya koymaktadır.

“Kursa devam etmeniz kaderiniz mi?” sorusuna %78 oranında “evet” cevabı verilmiş; diğer yanıtlar “kısmen” (%11,4), “hayır” (%7,6) ve “fikrim yok” (%3) şeklinde dağılmıştır. Bu sonuç, öğrencilerin Kur’ân kursundaki eğitim süreçlerini kaderle ilişkilendirme eğiliminde olduklarını göstermektedir.

“Kendi kaderinizi değiştirebilir misiniz?” sorusuna verilen cevaplara göre, %46’lık bir kesim değiştirilemeyeceğini düşünürken, %40,4’ü değiştirilebileceğini savunmuştur. “Kısmen” diyenler %7,8, “fikrim yok” diyenler ise %5,8’dir. Bu sonuç, kaderin değişebilirliği konusunda öğrenci görüşlerinin ikiye bölündüğünü ortaya koymaktadır.

“Allah her şeyi biliyor; bu bilgi insanı zorlar mı?” sorusuna %71,6 oranında “hayır” yanıtı verilmiş, %9 oranında “evet”, %15,1 oranında ise “fikrim yok” yanıtı alınmıştır. Bu veriler, öğrencilerin çoğunluğunun ilâhî bilgi ile insan fiilleri arasında doğrudan bir zorunluluk bağı kurmadığını göstermektedir.

“Tedbir almak kadere etki eder mi?” sorusuna verilen %47,9’luk “evet” yanıtı, önceki “kader değişmez” görüşüyle çelişen bir tablo sunmaktadır. Bu durum, öğrencilerin bazı konularda içsel çelişkiler yaşayabildiklerini göstermektedir.

“Hataları kadere yüklemek doğru mu?” sorusuna %81,1 oranında “hayır” cevabı verilmiş, bu da bireysel sorumluluk bilincinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın 38 öğrenci hataların kadere yüklenebileceğini savunmuştur.

“Ecel bellidir, değişmez” görüşü %90,9 oranla benimsenmiştir. Bu bulgu, öğrencilerde tevekkül ve teslimiyetin güçlü bir şekilde yer aldığını göstermektedir. Verilen cevaplar çerçevesinde, öğrencilerin ecel hakkındaki bilgilerinin, Ehl-i Sünnet inancı etrafında şekillendiği anlaşılmıştır.

“Duâ ve iyilikler kaderi değiştirir mi?” sorusuna %67,3 oranında “evet” yanıtı verilmiştir. Bu durum, eylemin kader üzerindeki etkisine inancın da öğrenciler arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

“Her şey önceden kaderimizde yazılı mı?” sorusu %86,1 oranında “evet” yanıtı almış, bu da kader anlayışında belirgin bir kesinliği ortaya koymuştur.

“İnsan kader mahkûmu mudur?” sorusuna %60,4 oranında “hayır” cevabı verilmiş, bu da öğrencilerin özgür irâdeye inandığını ortaya koymaktadır.

“Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz” âyetine dair yorumlarda %40,9 oranında irâdenin kısmen insanda olduğu belirtilmiş; diğerleri tam irâde (%21,9), hiç irâde yoktur (%15,3) ve kararsızlar (%21,3) olarak dağılmıştır. Bu veriler, özgürlük ve ilâhî irâde ilişkisine dair farklı düşünce yapılarının varlığına işaret etmektedir.

“İyilikler ve kötülükler Allah’tan mıdır?” sorusuna %39,7 oranında “her ikisi de Allah’tandır” cevabı verilmiş; %30,6 iyiliklerin Allah’tan, kötülüklerin insandan kaynaklandığını; %21,3 ise her ikisinin de insana ait olduğunu savunmuştur. Bu sonuçlar, ahlâkî sorumluluğun kaynağına dair farklı yorumların bulunduğunu göstermektedir.

“Allah dilediğini/dileyeni hidâyete, dilediğini/dileyeni dalâlete erdirir” âyetine yönelik olarak %74,2 oranında “her iki durum da Allah’tandır” görüşü belirtilmiştir. Bu oran, ilâhî mutlak irâdenin öğrenciler arasında büyük ölçüde kabul gördüğünü göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Trabzon ilinde faaliyet gösteren Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı resmî Kur'ân Kursları'na devam eden öğrencilerin kader anlayışlarını tespit etmeye yönelik gerçekleştirilen anket uygulamasının bulguları analiz edilmiştir.

Araştırmaya toplam 501 öğrenci katılmış olup, örneklem grubunun cinsiyet dağılımı açısından dengeli bir yapıya sahip olduğu gözlemlenmiştir. Ancak, Trabzon'daki Kur'ân Kursları'nda erkek öğrencilerin sayıca daha fazla olduğu bilindiğinden, kız öğrencilerin ankete katılım oranının nisbeten yüksek oluşu dikkat çekici bir durum olarak öne çıkmaktadır.

Katılımcıların eğitim düzeylerine bakıldığında, ortaokul ve lise seviyesindeki öğrencilerin sayısal dağılımı birbirine oldukça yakın olup, bu durum araştırma grubunun eğitimsel açıdan homojen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların önemli bir kısmının “yatılı eğitim” aldığı belirlenmiştir. Bu durumun özellikle hâfızlık eğitiminin yatılı sistem dâhilinde daha verimli yürütülmesine imkân tanıdığı düşünülmektedir. Ayrıca, Doğu illerimizden gelen öğrencilerin çoğunlukla yatılı olarak eğitim görmeleri, bu bulguyu destekler niteliktedir.

İ'tikâdî mezhep âidiyeti bağlamında yapılan analizlerde, en yüksek oranın Mâtürîdiyye Mezhebi'ne mensup öğrencilere ait olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, Eş'ariyye, Şia ve Alevî inançlarına mensup öğrencilerin de varlığı, Trabzon'daki Kur'ân Kursları'nın mezhepsel açıdan çeşitlilik barındırdığını göstermektedir. Bu çeşitliliğin, özellikle doğu bölgelerinden gelen öğrencilerin etkisiyle oluştuğu düşünülmektedir. Ayrıca, kayda değer bir orandaki öğrenci grubunun herhangi bir mezhebe âidiyet hissetmediğini belirtmesi, mezhepsel bilinç konusunda eğitsel eksikliklerin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Kur'ân Kursları'nın eğitim içeriklerinin gözden geçirilerek daha sistematik ve kapsayıcı bir yapı kazandırılmasının faydalı olacağı kanaatini ağırlık kazanmaktadır.

Araştırmanın temel bulgularından biri, öğrencilerin büyük çoğunluğunun kaderi, “Allah'ın ezeli bilgisi ve kudreti” çerçevesinde şekillenen bir hakikat olarak kabul ettiğidir.

Yine katılımcıların önemli bir kısmı, “insanın özgür irâdeye sahip olduğunu ve kaderin bu irâdeyle çelişmediğini” belirtmiştir. Bu durum, klasik İslâm düşüncesinde Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye geleneklerinin etkisinin, öğrencilerin inanç yapılarında halen canlı olduğunu göstermektedir. Nitekim, öğrencilerin kader anlayışında, “kulun fiilinin yaratıcısı Allah'tır, fakat tercih kulundur” anlayışı yaygın bir şekilde benimsenmektedir.

Bununla birlikte, bazı öğrencilerde kader anlayışının pasif ve teslimiyetçi bir yaklaşıma evrildiği gözlenmiştir. Bu, kader inancının motivasyon kırıcı ve edilgenleştirici bir etkiye dönüşme potansiyelini ortaya koymaktadır. Eğitimcilerin bu noktada, kader inancının sorumlulukla dengelenmesi gerektiğine dair daha bilinçli bir yönlendirme yapmaları önem arz etmektedir.

Veriler, aynı zamanda Kur’ân Kursu müfredâtının kader konusundaki etkisini de ortaya koymaktadır. Müfredât kapsamında sunulan klasik ilmihâl bilgilerinin, öğrencilerde temel bir inanç oluşturmakla birlikte, modern sorunlarla yüzleşmede yetersiz kaldığı görülmektedir. Kader konusunun, özellikle insanın özgürlüğü, toplumsal eşitsizlikler, doğal afetler ve bireysel başarısızlıklar gibi çağdaş meselelerle ilişkilendirilerek ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Aksi takdirde, öğrenciler kaderi yalnızca bir “yazgı” olarak algılamakta ve kişisel gelişim alanında pasif tutumlar sergilemektedir.

Öğrencilerin zaman zaman çelişkili cevaplar vermesi, bu alanlardaki kavramsal karmaşaya işaret etmekte ve mezhepsel farkındalık ile inanç esaslarına dair bilgilerin daha derinlikli biçimde sunulmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu sebeple kaderin mâhiyeti, değiştirilebilirliği, insanın sorumluluğu ve irâdesi gibi temel meselelerde görüş ayrılıklarının bulunması, bu konuların eğitim programlarında daha sistematik ve açıklayıcı bir biçimde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Araştırmanın sınırlılıkları arasında, anketin nicel yöntemlerle sınırlı kalması ve katılımcıların sadece Kur’ân Kursu öğrencilerinden oluşması sayılabilir. Nitel verilerle desteklenen bir yaklaşım, kader inancının bireysel yaşantılar üzerindeki etkisini daha derinlemesine ortaya koyabilir. Bu bağlamda, ileriye dönük çalışmalarda, öğrencilerin kader inancının yaşam pratiklerine nasıl yansıdığını anlamaya yönelik mülâkât ve gözlem tekniklerinin kullanılması faydalı olacaktır.

Sonuç olarak, anket bulguları Kur’ân Kursu öğrencilerinin kader algılarının büyük ölçüde “Ehl-i Sünnet Anlayışı” doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-Tevhîd*. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1414.
- Abdülhamîd, İrfan. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Abdülhamit, İrfan. "Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ahmed Emîn, İbrâhîm et-Tabbâh. *Fecrü'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 10. Basım, 1969.
- Ahmetoğlu, Şahin. *Mezhepler Tarihinin 200'ü*. ed. Bülent Akot. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Dîni (İ'tikât, İbâdet ve Ahlâk)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 29. Basım, 1980.
- Alemdar, Emrullah vd. *Şehrimiz Trabzon*. ed. Muzaffer Uzun. Trabzon, 2020.
- Algül, Hüseyin. "Mescid-i Kubâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 18. Basım, 2009.
- Arık, Emin. *Deizm ve Ateizm Çıkmazı*. İstanbul: Hayykitap, 2019.
- Arslan, Hulusi. "Kelâm İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2023), 17-32.
- Âsım Efendi, Mütercim. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân'da İmân Esasları ve Kader Sorunu*. İstanbul: Destek Yayınları, 7. Basım, 2021.
- Aydın, Salih. *İmâm Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2022.
- Aydın, Salih. *İslâm Düşüncesi- II Kelâm*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2016.
- Ayğan, Fadıl (ed.). *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-. *Şerhu'l-'Akâidetü't-Tahâviyye*. Beyrût: Dâru'l-Beyrût, 2009.
- Bağcı, Musa. *İnsanın Kaderi (Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Baltacı, Cahit. "Cumhuriyet Döneminde Kur'an Kursları". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 181-186.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Şu‘abü’l-îmân*. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslâm Akâidi (Mülelhas İlm-i Tevhîd)*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm*. çev. Mehmet Talu. İstanbul: Tereke Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebî. “Dârü’l-Kurrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebî. “Hâfız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nebî. “Mektep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-. *el-Câmi‘u’s-şâhih*. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2011.
- Cârullah, Zühdi Hasan. *el-Mu‘tezile*. Kâhire: el-Ehliyetü’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1974.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *Tâcü’l-luğa*. Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 2008.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta‘rîfât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşavi. Kâhire: Dâru’l-Fazîle, ts.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *Şerhu’l-Mevâkıf*. ed. İbrahim Halil Üçer. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çağrıçı, Mustafa. “İ‘tidâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çağrıçı, Mustafa. “Kur’ân Kursu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çağrıçı, Mustafa. “Tevekkül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas (ed.). *İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Meselesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2014.
- Çelebi, İlyas. “Saîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Çiçek, Nevzat. *Kelâmî Bir Problem Olarak Allah’ın Fiilleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Dadan, Ali - Güzeş, Raziye Gül. “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslâm’a Karşı Tutumları”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 173-203.
- Dağ, Mehmet - Öymen, Hıfzırrahman Raşit. *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-. *el-Vücûh ve’n-Nezâir*. thk. Ali Abdü’l-Hamîd. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Demir, Abdullah. *Ebû İshâk es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi*. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2018.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Dimeşk: Dârü'r-Risâleti'l-Arabiyye, 2009.
- Efe, Mehmet Emin. "Arap Gramerinin Şiirle İstîşhâdında Kabilelerin Rolü". *Batman Akademi Dergisi* 6/2 (2022), 137-162.
- Erzurumlu, İbrahim Hakkı - Musacalızâde, Mehmed Saîd. *Cevâhiru'l-Akâid (Kasîde-i İ'tikâdiyye Şerhi)*. İstanbul: Sultantepe Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. ed. Orhan Üstün. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2019.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-Muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Mısır: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1329.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *el-İbâne 'an Uşûli'd-Diyâne*. Beyrût, ts.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Hârûn. 15 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, ts.
- Fatsa, Mehmet. "Trabzon Yöresinin İslamlaşma Süreci ve Zâviyeler". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 18 (2015), 61-74.
- Fayda, Mustafa. "Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Abdü'l-Hamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1374.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-Erba'in fi Uşûli'd-Dîn*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2003.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 11. Basım, 2021.
- Görgün, Tahsin. "Tecdîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Ehl-i Sünnet İ'tikâdı*. çev. Abdülkâdir Kabakçı - Fuad Günel. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.
- Harputî, Abdullatif. *Kelâm Tarihi*. çev. Muammer Esen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419.
- Hüseyin el-Cisr. *el-Huşûnü'l-Hamîdiyye li-muhâfazati'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye*. Kâhire, 1351.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa*. thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Harun. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1979 1399.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. ed. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2023.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Faṣl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1416.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Ġarîbü'l-Ḳur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâd, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakât*. 5 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 4. Basım, 2023.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ġarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*. Katar: Vizâratü'l Evkâf ve's-Şuûni'l İslâmiyye, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed. Abdülkadir Çoşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İlhan, Avni. "Aslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İsfahânî, Şemseddin el-. *Kelâm'a Giriş*. ed. Ahmet Metin Kandemir. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Târîh-i Kur'an*. İstanbul: Böre Yayınevi, 1956.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. thk. Melikşah Sezen. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. ed. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen el-Hemedânî. *Teşbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Basım, 2023.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kütüb-i Sitte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karadaş, Cağfer. *Zaman Mekân İçinde İnsan ve Kaderi*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Karagöz, İsmail (ed.). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *İslâm Akâidi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 6. Basım, 2019.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ el- el-. *el-Küllîyyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998 1419.

- Köylü, Mustafa - Nurullah Altaş (ed.). *Din Eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kubat, Mehmet. *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427.
- Kutluer, İlhan. "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-. *Şerhu Uşûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, 2003.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Lowry, W. Heath - Emecen, Feridun. "Trabzon". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- M. Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1906 1324.
- Mağnîsâvî, Ebü'l-Müntehâ Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed el-. *el-Fıkhü'l-Ekber Şerhi*. İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2. Basım, 2023.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-. *et-Tenbîh ve'r-Red*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 18. Basım, 2022.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2020.
- Merad, Ali. "İslâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Meşkûr, Muhammed Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ el-. *Cebir ve Kader Problemi*. ed. Faik Akcaoğlu. İstanbul: Hilal Yayınları, 2018.
- Muhammed Ebû Zehre. *İslâm'da İ'tikâdî, Siyâsî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınları, 2021.
- Muhammed Hamdi, Elmalılı. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Mutlu, İsmail. *Güncel Sorularla Kader*. 2 Cilt. İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 11. Basım, 2015.
- Mutlu, İsmail. *İnsan Kadere Mahkûm Mu?* İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 11. Basım, 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şâhih*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.

- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî. Bağdat: Merkez İhyâi't-Türâs, 1408.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. *Ehl-i Sünnet Akâidi Nesefî Akîdesi Şerhi*. çev. Mustafa Kasadar. İstanbul: Ravza Yayınları, 13. Basım, 2022.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *Bahrü'l-Kelâm*. çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *et-Temhîd li-Kavâ'id-i't-Tevhîd*. ed. Ali Tarık Ziyat Yılmaz. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'ân Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Öksüz, Hikmet vd. (ed.). *Trabzon Tarihi (Kültür ve Medeniyet)*. Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, 2022.
- Öksüz, Melek. "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış". *Karadeniz Araştırmaları* 5 (2005), 11-25.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâm'da Yenilik Arayışları*. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Öztürk, Şükrü. *Trabzon'lu Kur'an Hâdimleri (Cumhuriyet Döneminde Kur'an'a Hizmet Eden Bazı Simalar)*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2018.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-. *Uşûlü'd-Dîn*. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003.
- Pural, Abdullah. *Trabzon'un Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1995.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1401.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-. *Mâtürîdiyye Akâidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 21. Basım, 2022.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2022.
- Saffâr, Ebû İshâk Rüknuddîn (Rüknulislâm) İbrâhîm b. İsmâîl b. İshâk ez-Zâhid es-. *Telhîşü'l-Edille li-Kavâ'id-i't-Tevhîd*. Beyrût: Müessesetür'r-Reyyân, 2011.
- Said Nursî, Bedüzzamân. *Emirdağ Lâhikası*. İstanbul: Sözler Neşriyat, 2005.
- Said Nursî, Bedüzzamân. *Mektûbât*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2016.
- Said Nursî, Bedüzzamân. *Mesnevî-i Nûriye: Türkçe tercümesi*. çev. Abdülmecid Nursî. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Said Nursî, Bedüzzamân. *Sözler*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2016.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2007.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şen, Ömer. *Trabzon Tarihi*. Trabzon: Derya Kitabevi, 1998.

- Şentürk, Mücahiddin. *Sakarya Halkının Kader Anlayışı*. Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Şevket, Şakir. *Trabzon Tarihi*. ed. İsmail Hacıfettahoğlu. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-Evsaf*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1415.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hicr, 1422.
- Tarik, Ramazan (ed.). *Ehl-i Sünnet Akâidi (Risâle fî 'alâ'imi Ehl-i's-Sünne ve'l-Cemâ'a İsnetân ve't-Tis'ün)*. çev. Ali Durmuş. Ankara: İksad Yayınevi, 2022.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerhu'l-'Aķā'id*. ed. Ali Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2017.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi'u's-şâhih*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Topaloğlu, Bekir vd. *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. "Kitâbü't-Tevhîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Topaloğlu, Bekir. "Kudret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 8. Basım, 2022.
- Tuncel, Metin. "Trabzon". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Umar, Bilge. *Türkiyedeki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993.
- Ünsal, Bilal. *Günümüz Kur'ân Kursları'nda Hâfızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)*. Sakarya Üniversitesi, 2006.
- Üstün Demirkaya, Fulya - Kırıcı, Oğuz. "Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2020), 435-466.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Yaşar, Ahmed. *Akâid Sohbetleri*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 6. Basım, 2022.
- Yavuz, Salih Sabri. "Vücûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Yılmaz, Yasin. “Hz. Peygamber Dönemi Eğitime Genel Bir Bakış”. *Dini Araştırmalar* 15/40 (2012), 203-221.
- Yurdağür, Metin. *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2021.
- Yurdağür, Metin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 5. Basım, 2021.
- Yurdağür, Metin. *Mâverâünnehir’den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2. Basım, 2019.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-‘Kāmûs*. thk. Mustafa Hicâzî. Kuveyt: et-Turâsü’l-Arabiyye, 1998 1419.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. *Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbüh*. Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1408.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf ‘an Hakkâ’ikî Gâvâmi’zî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 1417.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu’l-Mu‘allaqâti’l-‘Aşr*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1403.
- Züheyr b. Ebî Sülmâ, Ebû Sülmâ b. Riyâh el-Müzenî. *Şi‘rû Züheyr b. Ebî Sülmâ*. ed. Fahreddîn Kabâve. Beyrut: Dâru’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1400.

EKLER

Ek 1: Anket Formu

ANKET FORMU

Bu anket Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Kelâm Anabilim Dalı öğrencisi Serdar ÖZTÜRK'ün Yüksek Lisans Tezi için yapılmaktadır.

Anketin amacı Kur'ân kursu öğrencilerinin kader Anlayışını tespit etmektir.

Araştırma bilimsel bir nitelik taşıdığından size adınız ve soyadınız sorulmamaktadır.

Sorulara objektif ve samimi cevaplar vereceğinize inanıyor katkılarınız için şimdiden teşekkür ediyorum.

Lütfen soruları tam olarak okuduktan sonra kendinize en uygun olan cevabı işaretleyiniz.

1) Cinsiyetiniz:

☐ Erkek

☐ Kadın

2) Eğitim Durumunuz:

☐ Ortaokul

☐ Lise

3) Yatılı mı?

☐ Evet

☐ Hayır

4) Kendinizi hangi İ'tikâdî Mezhebe mensup görüyorsunuz?

☐ Mâtürîdî

☐ Eş'arî

☐ Mu'tezile

☐ Şii

☐ Alevi

☐ Hiçbiri

5) Kadere inanıyor musunuz?

☐ Evet

☐ Hayır

☐ Kısmen

☐ Fikrim yok

6) Kader kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisi olabilir?

- ☐ Alın yazısı
- ☐ Cenâb-ı Hakkın her şeyi bilmesi
- ☐ Kötü şans
- ☐ İyi şans
- ☐ Fikrim yok

7) Hâfızlık yapmanızda kader açısından size etki eden en uygun faktör nedir?

- ☐ Ailem
- ☐ Hocam
- ☐ Çevrem
- ☐ Arkadaşlarım
- ☐ Diğerleri

8) Hâfızlık kader midir?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

9) Kader konusunda konuşmak doğru mudur?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

10) “Keşke Şeytandandır” sözü kadere itiraz mıdır?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

11) Kur'ân kursunda olmanız kaderiniz midir?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

12) İnsan, kendi kaderini değiştirebilir mi?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

13) Allah'ın her şeyi bilmesi, kula işleyeceği fiillerinde zorunluluk gerektirir mi?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

14) Olaylara karşı tedbir almanın kadere etkisi var mıdır?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

15) Yapılan hataların kadere yüklenmesi doğru mudur?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

16) Kader açısından insanın ecelini nasıl değerlendirirsiniz?

- ☐ Ecel bellidir değişmez
- ☐ Ecel değişir
- ☐ Ecel sonraya ertelenebilir
- ☐ Ecel öne alınabilir

17) Duâ ve iyilikler kaderimizi değiştirir mi?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

18) Her şey, önceden kaderimizde belli midir?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

19) İnsan kader mahkûmu mudur?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Kısmen
- ☐ Fikrim yok

20) “Allah dilemedikçe sizler dileyemezsiniz” âyetinden ne anlıyorsunuz?

- ☐ İnsanın irâdesinin olmadığını
- ☐ İnsanın irâdesinin olduğunu
- ☐ İnsanın kısmen irâdesinin olduğunu
- ☐ Kararsızım, üzerine düşünmek gerekir

21) “İyilikler ve Kötülükler Allah’tandır” sözünü nasıl anlarsınız?

- ☐ İyilikler ve kötülükler Allah’tandır
- ☐ İyilikler Allah’tan, kötülükler insandandır
- ☐ İyilikler de kötülükler de insandandır
- ☐ Fikrim yok

22) “Allah Dilediğini/Dileyeni Hidâyete Erdirir, Dilediğini/Dileyeni Dalâlete Erdirir” âyeti neyi ifade etmektedir?

- ☐ Evet
- ☐ Hayır
- ☐ Allah sadece hidâyete erdirir
- ☐ Allah sadece dalâlete erdirir
- ☐ Allah hem hidâyete hem de dalâlete erdirir
- ☐ Fikrim yok

Ek 2: Anket İzin Belgesi

T.C.

TRABZON VALİLİĞİ İl Müftülüğü

Sayı :E-47781560-249-5556340 07.10.2024

Konu :Anket İzin Talebi (Serdar ÖZTÜRK)

VALİLİK MAKAMINA

İlgi : Serdar ÖZTÜRK`ün 03.10.2024 tarihli ve 3011676 sayılı dilekçesi.

Trabzon İl Müftülüğünde Din Hizmetleri Uzmanı olarak görev yapmakta olan Serdar ÖZTÜRK`ün “Kur`ân Kursu Öğrencilerinin Kader Anlayışı (Trabzon Örneği)” isimli çalışması için ilgi yazıya istinaden anket yapılabilmesi için izin talep etmektedir.

Bu itibarla; adı geçen personelimizin Müftülüğümüzün bilgisi nezdinde söz konusu anketin Trabzon genelinde eğitim ve öğretim veren Kur`ân Kursları`ndaki öğrencilere yönelik yapılabilmesi hususunu;

Olurlarınıza arz ederim.

Selami AYDIN
İl Müftüsü

OLUR
Ercan ÖTER
Vali a.
Vali Yardımcısı

ÖZ GEÇMİŞ

Serdar ÖZTÜRK, ... yılında ... doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Samsun'da tamamladı. 2014 yılında Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Meslekî kariyerine Aralık 2013'te Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatip olarak başladı. Bu görevini beş yıl sürdürdükten sonra kısa bir süre müezzin-kayyımlık görevinde bulundu. 2020 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenlenen Din Hizmetleri Uzmanlığı sınavını kazandı. Hâlihazırda Trabzon İl Müftülüğü'nde Din Hizmetleri Uzmanı olarak görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

